

Brieven met een episch tintje

Hieronymus' gebruik van citaten uit de *Aeneis*

Masterscriptie Latijn

Vera Kersemakers, s4143019

Radboud Universiteit Nijmegen

Oudheidstudies Specialisatie: Griekse en Latijnse taal- en letterkunde

Begeleid door dr. Roald Dijkstra

Inhoudsopgave

Inleiding	3
Hoofdstuk 1: Periode I (374-382)	7
Hoofdstuk 2: Periode II (382-385)	17
Hoofdstuk 3: Periode III (385-420)	23
Conclusie	64
Bibliografie	66
Bijlagen	69

Inleiding

*'quid ergo mirum, si et ego sapientiam saecularem propter eloquii uenustatem et membrorum pulchritudinem de ancilla atque captiua Israhelitin facere cupio, si, quidquid in ea mortuum est idolatriae, uoluptatis, erroris, libidinum, uel praecido uel rado et mixtus purissimo corpori uernaculos ex ea genero domino sabaoth? labor meus in familiam Christi proficit, stuprum in alienam auget numerum conseruorum.'*¹

(Hier. Ep. 70.2.5-6)

'Waarom is het dus verbazingwekkend, als ook ik heidense wijsheid, vanwege de verfijning van de taal en de schoonheid van de zinsdelen, van een dienaar en gevangene tot een Israëlitische wil maken, als ik alles in haar wat van afgodenverering, lust, verblinding of begeertes dood is, of afknip of afscheer, en ik, nadat ik met haar meest pure lichaam verenigd ben, huisslaven uit haar voortbreng voor de Heer Sabaoth? Mijn arbeid is tot nut voor de familie van Christus, mijn ontucht met de vreemde vrouw vergroot het aantal medeslaven.'

Het bovenstaande citaat komt uit *Epistula* 70, waarin Hieronymus een antwoord schrijft op een brief van Magnus, een advocaat van de stad Rome. Uit deze brief van Hieronymus blijkt dat hem in de voorafgaande brief van Magnus wordt verweten erg vaak pagane schrijvers te citeren.² In brief 70 maakt Hieronymus met verwijzingen naar drie boeken van het Oude Testament³ duidelijk dat men pagane wijsheid niet hoeft te verafschuwen of als iets slechts te zien, maar dat ook de heidense literatuur goede zaken bevat en dat juist de slechte zaken eromheen verwijderd moeten worden. Dit toont hij duidelijk aan met het voorbeeld van de dienaar die hier symbool staat voor de heidense wijsheid. Zijn conclusie is dus dat men zijn voordeel moet doen met de bestaande wijsheid en de goede kern moet verwerken in de christelijke literatuur. In brief 70 geeft Hieronymus niet alleen toe dat hij dikwijls heidense auteurs citeert, maar ook dat er veel andere christelijke auteurs zijn die dit doen. In verschillende brieven van hem is een aantal redenen voor het frequent citeren van pagane auteurs te vinden. Ten eerste was Hieronymus van mening dat heidense literatuur een belangrijk onderdeel is van scholing en dat de pagane literatuur als voorbeeld dient voor christelijke literatuur.⁴ Ten tweede vond Hieronymus dat in vrijwel elke vorm van heidense literatuur, met uitzondering van Epicurus, waardevolle kennis staat.⁵ Ten derde vond hij dat de geschiedenis gebruikt kon worden om zowel allegorieën te interpreteren als om deugden en gebreken te bestuderen.⁶ Tenslotte koesterde hij het verlangen om heidense tegenstanders tegen te komen op eigen terrein, waardoor

¹ Hilberg (1910), 720.

² Ep. 70.2.1.

³ Jes. 7.20; Ez. 5.1; Hos. 1.3.

⁴ Ep. 21.13.9; Pease (1919), 163.

⁵ Ep. 70.6.1; Pease (1919), 165.

⁶ Pease (1919), 165.

heideneen ervan overtuigd konden worden dat pagane deugden ook van toepassing zijn op christelijke waarden en *vice versa*.⁷

Dat Magnus het vreemd vond dat Hieronymus vrij positief stond tegenover pagane literatuur is niet verwonderlijk, gezien de tijd waarin Hieronymus zijn *Epistula* 70 schreef (398-399).⁸ Sinds het Edict van Milaan in 313 was er dankzij keizer Constantijn vrijheid van godsdienst in het Romeinse Rijk waardoor het in de vierde eeuw mogelijk was voor de christelijke Kerk om zich snel te ontwikkelen.⁹ Rond het einde van de vierde eeuw voelde een deel van de christelijke gemeenschap zich bedreigd door de heidenen. Er ontstond in het oosten een vlaag van terrorisme, waarbij er bijvoorbeeld sprake was van het verwoesten van pagane tempels en het doorzoeken van huizen van vooraanstaande heidenen op pagane afgodsbeelden.¹⁰

Sinds het christendom was uitgeroepen tot staatsgodsdienst door keizer Theodosius I (379-395), werd er ook van bovenaf opgetreden tegen de pagane religie bijvoorbeeld door een verbod in te stellen op pagane erediensten.¹¹ Hoewel men optrad tegen heidenen, werd er toch door de elite aandacht geschonken aan het behoud van de pagane literatuur.¹² Dit gebeurde waarschijnlijk vanwege de redenen die Hieronymus gaf, waarover andere christelijke auteurs het met hem eens waren. De positieve houding van Hieronymus jegens heidense literatuur kan men verklaren door te kijken naar het onderwijs dat hij genoten had.

Na zijn geboorte in omstreeks 347 groeide Hieronymus op in Stridon, waar hij hoogstwaarschijnlijk op een lagere school zat.¹³ Rond zijn twaalfde jaar werd hij door zijn vader Eusebius naar een gymnasium in Rome gestuurd dat geleid werd door de beroemde leermeester Aelius Donatus, die zelf commentaren op Terentius en Vergilius had gemaakt om te gebruiken bij het onderwijzen.¹⁴ Op deze Romeinse school werden de leerlingen voorzien van een model dat zij moesten navolgen bij het leren lezen en schrijven en bij het oefenen van het geheugen en het houden van redevoeringen.¹⁵ Men kwam eerst in aanraking met epiek en begon met het lezen en het imiteren van Homerus en Vergilius.¹⁶ Vergilius bleef een prominente rol innemen in het vervolg van de opleiding.¹⁷ De leerlingen maakten later ook kennis met andere genres en schrijvers, van wie, naast Vergilius, Cicero, Sallustius en Terentius de belangrijkste schrijvers

⁷ Pease (1919), 164-165.

⁸ Tazelaar (2008), 10.

⁹ Rebenich (2002), 3.

¹⁰ Brown (1989), 103-104.

¹¹ Theodosius: Cameron (1993), 74, 99-100; Maatregelen van bovenaf: Brown (1989), 104.

¹² Cameron (2011), 406; Pease (1919), 150-151.

¹³ Rebenich (2002), 4-5.

¹⁴ Kelly (1975), 10-14.

¹⁵ Bloomer (2011), 115.

¹⁶ Bloomer (2011), 118.

¹⁷ Kelly (1975), 11.

waren.¹⁸ Na zijn afstuderen aan het gymnasium van Donatus ging Hieronymus naar de Romeinse school voor retorica, waar retorica en filosofie centraal stonden.¹⁹

Tijdens zijn leven heeft Hieronymus veel verschillende soorten werken geschreven. Zo staat hij bijvoorbeeld bekend om zijn vertalingen. Naast zijn beroemde vertaling van de Vulgaat heeft hij de *Chronica* van Eusebius van Caesarea, ongeveer 100 preken van Origenes en het *De spiritu sancto* van Didymus van Alexandrië vertaald. Bovendien maakte hij commentaren op delen van de Bijbel en schreef hij de *Adversus Pelagianos* en *Adversus Rufinum*, met een dogmatisch-polemisch karakter. Daarnaast beschreef hij problemen uit het christelijke ascetische leven in een aantal werken, het leven van Paulus, Hilarion en Malchus in losse *Vitae* en het leven van 135 voornamelijk christelijke auteurs in zijn *De viris illustribus*.²⁰

Tenslotte heeft Hieronymus brieven geschreven, waarvan er ongeveer 120 over zijn.²¹ Hieronymus correspondeerde met verschillende mensen uit het Romeinse Rijk. In de vierde en vijfde eeuw maakte men veelvuldig gebruik van beschikbare reismogelijkheden. Mensen legden veel contacten met anderen verspreid over het Romeinse rijk en hielden dit contact in stand door middel van correspondentie. Deze periode wordt gezien als de bloeiperiode van de vroegchristelijke epistolografie. Binnen dit genre, waarvan de correspondentie tussen Hieronymus en Augustinus een van de meest bekende voorbeelden is, kwamen historische gebeurtenissen, theologische kwesties en relaties tussen christenen aan bod.²² Bovendien was correspondentie sinds de apostel Paulus niet langer alleen privé-correspondentie, maar waren brieven ook een middel om boodschappen aan gemeenschappen over te brengen.²³

Hieronymus behandelde in zijn brieven verscheidene onderwerpen, zoals bijvoorbeeld de maagdelijkheid, het huwelijk en adviezen met betrekking tot de toewijding aan God.²⁴ Het was voor hem, net als voor andere beroemde laatantieke briefschrijvers zoals Symmachus en Augustinus, gebruikelijk om in zijn brieven naar geleerde geadresseerden citaten van klassieke auteurs te verwerken: van Cicero, Sallustius, Terentius en vooral van Vergilius. Men verwachtte immers van geschoolde mensen dat zij deze zouden herkennen en erop zouden reageren.²⁵ Bovendien was Vergilius in de vierde eeuw erg populair, omdat hij in zijn werken de *Romanitas* definieerde, waarnaar men teruggreep in een tijd vol veranderingen.²⁶ De brieven van

¹⁸ Laes & Strubbe (2006), 91; Kelly (1975), 11-12.

¹⁹ Kelly (1975), 16-17.

²⁰ Jerke & Dallman (2009), 306. Ascetisme: leefwijze waarbij de onthouding van genot centraal staat.

²¹ Dassmann (1991), 132: Het hele corpus bestaat uit 154 brieven.

²² Fürst (1999), VII.

²³ Doering (2012), 383, 508.

²⁴ *Ep.* 22; *Ep.* 69; *Ep.* 130.

²⁵ Cameron (2011), 406.

²⁶ Rees (2004), 6.

Hieronymus kunnen volgens Chris Tazelaar wat betreft datering in drie groepen worden opgesplitst: de jaren 374-382 (Chalcis, Antiochië, Constantinopel); de jaren 382-385 (Rome); de jaren 385-420 (Bethlehem).²⁷ Deze verdeling zal ik zelf ook aanhouden tijdens de bespreking van passages uit brieven.²⁸ Bovendien zal Tazelaar de bron zijn voor de datering van elke brief afzonderlijk, tenzij anders vermeld.

Aangezien epiek, met name Vergilius, een belangrijke rol speelde in het Romeinse onderwijs, leek het aannemelijk dat het Vergiliaans epos ook terugkeert in Hieronymus' brieven. In 39 van zijn 120 brieven verwijst Hieronymus inderdaad naar de *Aeneis* van Vergilius.²⁹ In dit onderzoek zullen de Vergiliuscitaten uit de *Aeneis* die Hieronymus in zijn brieven heeft verwerkt, centraal staan. De lengte van de citaten kan variëren van minimaal twee woorden tot en met maximaal vijf regels. Dit onderzoek zal nagaan op welke manier Hieronymus gebruik maakt van de *Aeneis* van Vergilius in zijn brieven. Aan de hand van passages uit deze 39 brieven die zullen bestaan uit de zin(nen) waarin het citaat staat, zal er gekeken worden naar het gebruik van de toespelingen op de *Aeneis*. Bij het onderzoek naar het gebruik van de verschillende citaten, wordt gelet op drie aspecten. Ten eerste is van belang in welke context Hieronymus de citaten plaatst en of de geadresseerde(n) hierbij een bepalende factor is/zijn. Daarnaast is het belangrijk om te onderzoeken op welke wijze de oorspronkelijke context van de citaten van invloed is op Hieronymus' gebruik ervan in zijn brieven. Tenslotte is van belang of er een ontwikkeling in Hieronymus' gebruik van epische citaten zichtbaar is. Daarbij wordt bij het bestuderen van de geselecteerde passages ook gelet op de stijl van citeren en de woordkeuze van Hieronymus. Verder zal het bespreken van de citaten in de brieven op volgorde van de nummering van de brieven gebeuren.

²⁷ Tazelaar (2008), 5-8.

²⁸ Pease maakt ook een verdeling van de brieven in zijn artikel, maar deze is minder sterk. Hij maakt namelijk even grote groepen om ze met elkaar te vergelijken, maar op basis waarvan ze in welke groep worden geplaatst, maakt hij niet duidelijk: Pease (1919), 157.

²⁹ Tazelaar (2008), 1453-1464.

Hoofdstuk 1: Periode I (374-382)

Epistula 1

Zijn eerste brief schreef Hieronymus rond 374. Over de precieze datering van Hieronymus' eerste brief is discussie, maar de consensus is dat de brief in de vroege jaren '70 van de vierde eeuw is geschreven.³⁰ Deze brief is gericht aan Innocentius, een priester van Vercelli, van wie weinig bekend is.³¹ Samen met Innocentius, die net als hij ook een asceet was, ging Hieronymus naar Antiochië, waar Evagrius de patroon van beide pelgrims werd.³² Hieronymus vertelt in brief 1 over een vrouw in Vercelli die zevenmaal geëxecuteerd werd. Hieronymus opent de brief met het verzoek van Innocentius om dit verhaal te vertellen en zegt dat hij dit nu gaat doen (§1-2). De volgende paragrafen wijdt Hieronymus aan de executie van de vrouw die ten onrechte beschuldigd werd van overspel. Tijdens de folteringen bleef zij volharden in haar onschuld, terwijl ze bad tot God en haar ogen richtte naar de hemel. Na verscheidene kwellingen werden zeven pogingen gedaan om haar te onthoofden, maar het zwaard was niet in staat de vrouw te doden. Uiteindelijk wordt de vrouw verzorgd dankzij Evagrius (§3-14). Hieronymus besluit de brief met een loftuiting op Evagrius (§15). Brief 1 bevat twee citaten van Vergilius' *Aeneis*. Het eerste citaat kan men in twee delen opsplitsen en is te vinden in de tweede paragraaf. Het is een toespeling op *Aeneis* III.192-195:

nunc mihi evanescentibus terris caelum undique et undique pontus, nunc unda tenebris inhorrescens et caeca nocte nimborum spumei fluctus canescunt.

(Ep. 1.2.1)

Terwijl het land verdwijnt, is er nu overal lucht en overal zee, nu wordt het zeeoppervlak ruw in de duisternis en in de donkere stormnacht worden schuimende golven wit.

*postquam altum tenuere rates, nec iam amplius ullae
adparent terrae, caelum undique et undique pontus,
tum mihi caeruleus supra caput adstitit imber,
noctem hiememque ferens, et inhorruit unda tenebris.*

(Aen. III.192-195)

Nadat de schepen op zee hadden gevaren, en niet langer enig land zichtbaar was, was er overal lucht en overal zee, toen hing mij een donkere regenbui boven het hoofd, die de nacht en onweer droeg, en het zeeoppervlak werd ruw in de duisternis.

*ut pelagus tenuere rates, nec iam amplius ulla
occurrit tellus, maria undique et undique caelum,*

³⁰ Rebenich (2002), 64.

³¹ Rebenich (1992), 48.

³² Rebenich (2002), 64. Antiochië ligt in Syrië.

*olli caeruleus supra caput adstitit imber,
noctem hiememque ferens, et inhorruit unda tenebris.*

(Aen. V.8-11)

Toen de schepen op zee voeren, en niet langer enig land zich toonde, was er overal zee en overal lucht, en voor hem hing een donkere regenbui boven het hoofd, die de nacht en onweer droeg, en het zeeoppervlak ging rimpelen in de duisternis.

In *Aeneis* III vertelt Aeneas in Noord-Afrika aan Dido en haar gezelschap over zijn dwaaltochten na de val van Troje. Net als Aeneas is Hieronymus de ik-personage die een moeilijke tocht op zee heeft doorgemaakt. Na het afronden van zijn opleiding in Rome reisde Hieronymus rond. In Aquileia, waar hij verbleef met een aantal vrienden, besloot Hieronymus een pelgrimstocht naar Jeruzalem te maken en een ascetisch leven te leiden. Volgens Kelly begon Hieronymus zijn reis per schip over de Adriatische Zee tot aan Dyrrachium. Na een verblijf in Athene vervolgde Hieronymus zijn tocht naar Jeruzalem. Hij ging via Thracië over de Zwarte Zee naar het vasteland in Azië om zijn eindbestemming te bereiken.³³ Een ziekte hield Hieronymus op in Antiochië, vanwaar hij na een tijd vertrok naar de naburige woestijn van Chalcis.³⁴ Met deze informatie in het achterhoofd lijkt Hieronymus met zijn citaat uit *Aeneis* III.192-195 een toespeling op zijn reis naar Chalcis te maken, omdat hij de Zwarte Zee noemt.

Toch gebruikt Hieronymus het citaat niet om een echte reis af te beschrijven, maar om een figuurlijke reis te beschrijven, namelijk het vertellen van het wonder in Vercelli. Hieronymus presenteert zich in de inleiding als een eenvoudige auteur die hij vergelijkt met een onervaren matroos die zich als een kapitein moet redden op zee. Hieronymus heeft '*caelum undique et undique pontus*' letterlijk overgenomen uit *Aeneis* III.193. Vergelijkbaar is de wijze waarop dit citaat terugkeert in brief 2 en 3. Volgens Tazelaar zou dit de enige toespeling op Vergilius' *Aeneis* in deze passage zijn, maar wanneer men verder leest, wordt ook naar de rest van de zin verwezen waarin het letterlijk geciteerde staat.³⁵ Hieronymus heeft ervoor gekozen om '*nec iam amplius ullae adparent terrae*' (III.192) anders te verwoorden, namelijk met de *ablativus absolutus*-constructie: '*evanescentibus terris*'. Bovendien heeft Hieronymus het einde van *Aeneis* III.195/V.11 met een aanpassing overgenomen. Nog steeds is een vorm van *inhorrescere* verwerkt, maar wel als *participium* in plaats van een persoonsvorm. Hieronymus kiest hier voor dit citaat, omdat deze verzen passen bij zijn beeldspraak.

De tweede toespeling in deze brief die in paragraaf 10 zit, is die op *Aeneis* XII.611:

*e quibus medius, ad quem damnatorum cura pertinebat, erumpens et canitiem
imundam perfuso puluere turpans:... inquit,...*

³³ Kelly (1975), 36-37; *Ep.* 3.3.1. Aquileia ligt in Italië; Dyrrachium ligt in Albanië.

³⁴ Kelly (1975), 38, 41.

³⁵ Tazelaar (2008), 1464.

(Ep. 1.10.2)

Iemand te midden van hen, aan wie de verantwoordelijkheid voor de veroordeelden toekwam, zei, terwijl hij opsprong en de vieze grijze haren met uitgestrooid stof bevuilde:

*it scissa veste Latinus,
coniugis attonitus fatis urbisque ruina,
canitiem immundo perfusam pulvere turpans.*

(Aen. XII.609-611)

Latinus ging met gescheurde kleding, ontzet door het lot van zijn echtgenote en de ondergang van de stad, terwijl hij zijn grijze haren bevuilde bestrooid met vies stof.

In de tiende paragraaf vertelt Hieronymus hoe, nadat de beul viermaal geprobeerd heeft de vrouw te doden, het volk het niet meer eens is met de terechtstelling van de vrouw. Daarnaast wil het volk dat de verantwoordelijke voor de terechtstelling gedood wordt in plaats van de onschuldige vrouw. Een van de gerechtsdienaren weet het volk te overtuigen dat hij zelf, een niet-veroordeelde, onschuldig is en niet moet sterven. Hierdoor verandert het volk weer van mening en wil toch het vonnis laten voltrekken. Deze gerechtsdienaar vraagt genade met de woorden die van toepassing zijn op Latinus, de koning van Latium. Met deze woorden beschrijft Vergilius de toestand van Latinus, wanneer hij ziet dat zijn echtgenote Amata zelfmoord heeft gepleegd. Qua woordkeuze heeft Hieronymus Vergilius weliswaar nagevolgd, maar heeft ervoor gekozen om de congruentie van de woorden aan te passen. Zo werden bij Hieronymus de vieze haren met gestrooid stof bevuild en bij Vergilius de haren bevuild doordat ze met vies stof bestrooid waren. Met dit citaat creëert Hieronymus een dramatisch effect.

Epistula 2

Hieronymus' tweede brief, geschreven rond 374-375, is vrij kort en gericht aan Theodosius en andere anachoreten. In deze brief vraagt hij voor hem te bidden dat hij de kracht vindt om een ascetisch leven te leiden. Over Theodosius is vrij weinig bekend, maar uit de brief van Hieronymus blijkt wel dat Theodosius de leiding had over een groep anachoreten, met wie Hieronymus een tijd heeft doorgebracht.³⁶ Verder is het volgens sommigen mogelijk dat hij een klooster in Rhôsos heeft opgericht.³⁷ In zijn tweede brief heeft Hieronymus wederom III.193 en V.9 van Vergilius geciteerd:³⁸

³⁶ Ep. 2.1.1.

³⁷ Cain (2009), 20; Kelly (1975), 41.

³⁸ Cf. pagina 7-8.

*et quia paululum non tam desiui a uitiiis, quam coepi uelle desinere, nunc me nouis diabolus retibus ligat, nunc noua impedimenta proponens **maria undique circumdat et undique pontum,***

(Ep. 2.1.4)

En omdat ik me een beetje niet zozeer heb verlost van mijn gebreken, maar ik veeleer begonnen ben me ervan te willen bevrijden, bindt de duivel mij nu eens vast met nieuwe netten, legt hij dan weer oceanen aan alle kanten en aan alle kanten een zee, terwijl hij nieuwe hindernissen opwerpt,

*adparent terrae, **caelum undique et undique pontus,***

(Aen. III.193)

*occurrit tellus, **maria undique et undique caelum,***

(Aen. V.9)

Dit keer heeft Hieronymus ervoor gekozen om *Aeneis* III.193 te combineren met V.9. Hij behoudt wederom de chiastische structuur van het vers en neemt uit beide verzen de woorden voor 'zee'. Zoals bij brief 1 al is besproken, vertelt Aeneas in boek III over zijn dwaaltochten.³⁹ In *Aeneis* boek V komen Aeneas en zijn vrienden op weg naar Italië terecht in een storm. Na de storm komen ze aan op Sicilië, waar ze lijkspeken houden voor Anchises. Men zou kunnen zeggen dat Hieronymus net als Aeneas zijn doel probeert te bereiken en dat beiden op allerlei moeilijkheden stuiten. Wederom gebruikt Hieronymus het citaat als een vorm van beeldspraak, omdat de zeeën hier symbool staan voor de problemen die de duivel voor Hieronymus veroorzaakt.

Epistula 3

Brief 3 is gericht aan Rufinus, een oud-medestudent aan de school in Rome, met wie Hieronymus vaker correspondeerde.⁴⁰ Ten eerste worden in deze brief de leefomstandigheden van Hieronymus uit de doeken gedaan (§1-3). Vervolgens spreekt hij uitgebreid over het ascetische leven van hun gemeenschappelijke vriend Bonosus (§4-5). Tenslotte vraagt de kerkvader Rufinus om hun vriendschap te blijven gedenken (§6). De derde brief is geschreven in 375. In deze brief aan zijn oud-schoolgenoot zit een vergelijkbare toespeling op de verzen uit *Aeneis* III en V als in de brieven 1 en 2:⁴¹

*postquam me a tuo latere subitus turbo conuoluit, postquam glutino caritatis haerentem inopia distraxit auulsio, **tunc mihi caeruleus supra caput adstitit imber, tunc maria undique et undique caelum.***

(Ep. 3.3.1)

³⁹ Cf. pagina 8.

⁴⁰ Kelly (1975), 12. Meer over Rufinus: cf. PLRE I, 778-781.

⁴¹ Cf. pagina 7-10.

Nadat een plotselinge wervelwind mij van jouw zijde had weggerukt, en nadat de goddeloze afscheuring mij, die vasthechtte door lijm van de liefde, had gescheiden, toen hing mij een donkere regenbui boven het hoofd, en toen was er overal zee en overal lucht.

tum mihi caeruleus supra caput adstitit imber,

(Aen. III.194)

***occurrit tellus, maria undique et undique caelum,
olli caeruleus supra caput adstitit imber,***

(Aen. V.9-10)

Het moge duidelijk zijn dat Hieronymus het einde van vers V.9 letterlijk heeft overgenomen in zijn brief. Verder zijn de verzen III.194 en V.10, die bijna hetzelfde zijn, met een kleine aanpassing overgenomen. Hieronymus heeft op twee verschillende wijzen deze citaten uit de *Aeneis* verwerkt. De klassieke context is hier intact gebleven, omdat Hieronymus het vlak na de citaten heeft over een reis die hij gemaakt heeft met Syrië als eindbestemming.⁴² Dat zou volgens Kelly betekenen dat Hieronymus, in plaats van de route door de Balkan te nemen, het eerste deel van zijn tocht over de Adriatische Zee had afgelegd en later weer aan land was gegaan.⁴³ Dit lijkt zeker aannemelijk, omdat hij over een zeereis vertelt en een opsomming van gebieden geeft waarlangs hij zijn reis vervolgde. Bovendien kan men stellen dat Hieronymus deze opsomming gebruikt om zijn emotie te tonen en aan te geven dat hij het vreselijk vindt om niet meer in de buurt van Rufinus te zijn. Ditmaal gebruikt Hieronymus het citaat om de lengte en zwaarte van zijn tocht te beschrijven.

Epistula 7

De volgende brief waarin Hieronymus een citaat uit de *Aeneis* heeft opgenomen, is brief 7. Deze brief schreef Hieronymus in 376 aan Chromatius, Jovinus en Eusebius. Jovinus en de twee broers Chromatius en Eusebius waren vrienden van Hieronymus met wie hij kennis had gemaakt in Aquileia, omdat zij hoorden bij de achterban van de bisschop Valerianus voor wie Hieronymus grote bewondering had.⁴⁴ Door middel van deze brief laat hij aan de drie heren weten dat hij hun voorafgaande brief nogal kort vond (§1-2). Verder bericht hij wederom over het leven van Bonosus en spreekt hij over zijn zus, zijn geboortestreek Stridon en de moeder van Chromatius en Eusebius (§3-6). Uit de brief blijkt dat Hieronymus op dat moment in de woestijn verbleef in

⁴² Ep. 3.3.1.

⁴³ Kelly (1975), 36-37. De reis naar Syrië: cf. pagina 8.

⁴⁴ Kelly (1975), 31-32.

Chalcis, in de buurt van Antiochië, waar hij de post ontving van Evagrius.⁴⁵ Brief 7 bevat één citaat uit Vergilius' *Aeneis* dat ook te vinden is in de brieven 30, 50, 54 en 130:

huic ego, ut ait gentilis poeta, omnia etiam tuta timeo.

(Ep. 7.4.1)

Wegens haar, zoals de heidense dichter zei, vrees ik voor alles, ook al is het veilig.

*at regina dolos—quis fallere possit amantem?
praesensit, motusque excepit prima futuros,
omnia tuta timens.*

(Aen. IV.296-298)

Maar de koningin had een voorgevoel van misleidingen – wie zou een geliefde kunnen bedriegen? En zij ving als eerste de toekomstige bewegingen op, alle veilige zaken vrezend.

In de vierde paragraaf spreekt Hieronymus over zijn zus voor wie hij bezorgd is, ook al is dat overbodig. Hiermee maakt hij een verwijzing naar het begin van *Aeneis* IV.298, waar koningin Dido bezorgd is. Daarbij laat Hieronymus duidelijk blijken dat hij een toespeling maakt op Vergilius, omdat hij hem *gentilis poeta* noemt. Weliswaar zijn zowel Dido als Hieronymus bezorgd, maar beiden zijn voor andere dingen bang. Hieronymus vreest namelijk dat zijn zus tijdens haar jeugd van het juiste pad afdwaalt, maar zolang zijn drie geadresseerden en Valerianus haar steunen, dwaalt zij niet af en hoeft Hieronymus niets te vrezen. Dido's angst daarentegen is op dat moment ongefundeerd, maar haar voorgevoel dat Aeneas en de Trojanen zouden vertrekken, blijkt uiteindelijk wel te kloppen, wat blijkt uit *quis fallere* in vers 296 en *futureos* in vers 297. Hieronymus wil op literaire wijze zijn liefde voor zijn zus uitdrukken.

Epistula 14

Hieronymus' veertiende brief uit 376 is geadresseerd aan de monnik Heliodorus van Altinum, die hij had leren kennen gedurende zijn schooltijd te Rome.⁴⁶ Op scherpe toon vermaant Hieronymus Heliodorus om weg te gaan bij zijn ouders en een ascetisch leven te leiden buiten de bewoonde wereld (§1-3). Bovendien beveelt hij aan om te leven in soberheid, afgoderij achterwegen te laten en allerlei beproevingen te doorstaan om zo tot God te komen (§4-6). Daarna gaat Hieronymus weer in op de ascetische levenswijze (§7-9). Hieronymus eindigt brief 14 met een loflied op het kluizenaarsleven (§10-11). Brief 14 bevat drie verwijzingen naar de *Aeneis*. Het eerste citaat staat in brief 14.3.2 en zal ook terugkeren in brief 66:

⁴⁵ Ep. 7.1.2.

⁴⁶ Rebenich (2002), 5.

*non est nobis ferreum pectus nec dura praecordia,⁴⁷ non **ex silice natos Hyrcanae nutrire tigrides.***

(Ep. 14.3.2)

Niet hebben wij een ijzeren hart en niet een harde gezindheid, niet hebben Hyrcaanse tijgers ons gezoogd, nadat wij geboren zijn uit harde steen.

*nec tibi diva parens, generis nec Dardanus auctor,
perfide; sed **duris genuit te cautibus horrens
Caucasus, Hyrcanaeque admorunt ubera tigres.***

(Aen. IV.365-367)

Noch heb jij een goddelijke moeder, noch was Dardanus de stamvader van jouw geslacht, jij verrader; maar de huiveringwekkende Caucasus baarde jou op de harde rotsen, en de Hyrcaanse tijgers brachten de uiers naar jou.

Ten eerste is 'het laten zogen door tijgers' het punt van overeenkomst tussen de twee teksten. Voor 'zogen' heeft Hieronymus een ander woord gekozen dan Vergilius. Daarnaast zien we dat Hieronymus' '*ex silice natos*' vergelijkbaar is met '*duris genuit te cautibus horrens Caucasus*'. Aangezien het in Hieronymus' brief gaat over een algemeenheid en niet specifiek om de Kaukasus, is dit aspect weggelaten. Wanneer we de context van beide passages bestuderen, blijkt dat deze totaal verschillen van elkaar. Zoals Hagendahl opmerkt, komt er niets anders letterlijk met elkaar overeen dan de 'Hyrcaanse tijgers'.⁴⁸ In deze passage uit *Aeneis* IV spreekt Dido Aeneas toe, nadat ze ontdekt heeft dat Aeneas haar gaat verlaten. De passage uit brief 14 heeft niets te maken met een uitspraak van een gekwetst persoon, maar is juist bedoeld om de menselijkheid van Hieronymus uit te drukken. Hieronymus geeft hiermee nadruk aan zijn begrip voor de redenen van Heliodorus om niet van huis te vertrekken.

De tweede toespeling op de *Aeneis* is in dezelfde paragraaf als de vorige toespeling te vinden en gaat nog verder op het niet-verlaten van zijn familie door Heliodorus:

*dicant, si uolunt, et grammatici: **in te omnis domus inclinata recumbit.***

(Ep. 14.3.3)

Ook jouw schoolmeesters zouden kunnen zeggen, als ze willen: 'Op jou leunt het hele wankele huis.'

*spes tu nunc una, senectae
tu requies miserae, decus imperiumque Latini
te penes, **in te omnis domus inclinata recumbit.***

(Aen. XII. 57-59)

⁴⁷ Quintilianus, *Decl.* 10.2.

⁴⁸ Hagendahl (1974), 219. Hyrcanië was een gebied in de buurt van de Kaukasus, dat bekend stond om de jacht op tijgers: Gould & Whiteley (1981), 92.

Jij bent nu mijn enige hoop, jij bent de verlichting van mijn ellendige ouderdom, de roem en macht van Latinus is in jouw handen, op jou leunt ons hele wankle huis.

Hieronymus heeft het tweede deel van vers 59 uit *Aeneis* XII letterlijk overgenomen. Een van de redenen voor Heliodorus om zijn huis niet te verlaten zou zijn wanneer zijn leermeesters hem vertellen dat hij het fundament is van de familie. Zij willen niet dat er nog een man uit huis vertrekt, aangezien Heliodorus' vader en zwager al overleden zijn.⁴⁹ Bovendien was hij verantwoordelijk voor de opvoeding van zijn neef Nepotianus.⁵⁰ Hetzelfde zegt Amata tegen Turnus in *Aeneis* XII, wanneer zij weet dat haar dochter Lavinia veroverd zal worden door Aeneas en niet door Turnus, die zij graag als schoonzoon had gehad. Hieronymus kiest hier voor *Aeneis* XII, omdat Heliodorus net als Turnus belangrijk is voor zijn familie. Bij beide auteurs gaat het om een familie die zal instorten zonder deze persoon, maar bij Hieronymus zorgt de liefde voor Christus ervoor dat het goed komt met Heliodorus, terwijl het met Turnus slecht afloopt.

Tenslotte heeft Hieronymus in paragraaf 4 geciteerd:

*inde me persequitur luxuria, inde auaritia conatur inrumpere, inde uenter meus uult mihi deus esse pro Christo,⁵¹ conpellit libido, ut habitantem in me spiritum sanctum fugem, ut templum eius uiolem, persequitur me, inquam, hostis, **cui nomina mille, mille nocendi artes:***

(Ep. 14.4.2)

Aan de ene kant achtervolgt genotzucht mij, aan de andere kant probeert hebzucht bij mij binnen te dringen, dan weer wil mijn buik mijn god zijn in plaats van Christus, of een begeerte dwingt mij opdat ik de Heilige Geest, die in mij woont, verjaag en opdat ik zijn tempel verwoest, ik herhaal, de vijand achtervolgt mij, die duizend namen en duizend methoden van schaden heeft:

*tu potes unanimos armare in proelia fratres
atque odiis versare domos, tu verbera tectis
funereasque inferre faces, **tibi nomina mille,
mille nocendi artes.***

(Aen. VII.335-338)

Jij kunt eendrachtige broers bewapenen in een gevecht en huizen kwellen met haat, jij kunt zweepen en begrafenisfakkels huizen binnendragen, jij hebt duizend namen en duizend methoden van schaden.

Bij Hieronymus kunnen we lezen dat er allerlei soorten kwelgeesten zijn die de mensen van het goede pad af kunnen brengen. Deze kwelgeesten worden gestuurd door de

⁴⁹ Ep. 14.3.2.

⁵⁰ Steinmann (1961), 46.

⁵¹ Filp. 3:19.

vijand, met wie de christenen de duivel bedoelen.⁵² Deze duivel wordt gelijkgesteld aan Allecto in Vergilius' *Aeneis*. Allecto was de onverzoenlijke Furie die door mensen werd gevreesd en door alle andere goden werd gehaat. Zij wordt in boek VII toegesproken door Athene om Turnus aan te sporen zijn wapens op te nemen tegen Aeneas, voor wie Athene het lastig maakt om zijn doel te bereiken. Zowel de duivel als Allecto worden aangeduid met een dativus die '*nomina mille, mille nocendi artes*' heeft. Hieronymus maakt hier in zijn waarschuwing deze verwijzing, omdat beide figuren zeer veel verschillende manieren hebben om ervoor te zorgen dat men niet op het juiste pad blijft.

Epistula 17

De zeventiende brief is waarschijnlijk de laatste overgebleven brief die Hieronymus schreef vanuit de woestijn in Chalcis, omdat hij bericht dat hij zou willen vluchten als de kou en zijn zwakheid hem niet in de weg zaten.⁵³ Deze brief schreef hij in 377 kort voor zijn vertrek uit Chalcis.⁵⁴ Marcus, een priester in Chalcis, is de geadresseerde van deze brief.⁵⁵ De eerste paragrafen wijdt Hieronymus aan de echtheid van zijn geloof en verdedigt zich tegen de beschuldigingen die zijn geuit tegen zijn orthodoxie (§1-2). Vervolgens zegt hij de druk te voelen om te vertrekken en een geloofsbelijdenis mee te sturen waar Marcus om vroeg (§3-4). Hieronymus heeft in brief 17 één citaat verwerkt: *Aeneis* I.539-541:

*et primo quidem, antequam de fide mea, quam optime nosti, tecum loquar, aduersus barbariam istius loci uersu cogor clamare uulgato: **quod genus hoc hominum? quaeue hunc tam barbara morem permittit patria? hospitio prohibemur arenae. bella cient primaque uetant consistere terra** et cetera. quae idcirco de gentili poeta sumpsimus, ut qui Christi pacem non seruatur,⁵⁶ pacem saltim discat ab ethnico.*

(Ep. 17.2.1)

En als eerste, voor ik met jou spreek over mijn geloof, dat jij zeer goed kent, word ik gedwongen tegen de barbaren van deze streek te schreeuwen met een bekend vers: Wat voor soort mensen is dit? Of welk barbaars vaderland staat dit gedrag toe? Wij worden afgehouden van de gastvrijheid van het zand. Zij beginnen oorlogen en verbieden ons te gaan staan op het eerste land enzovoorts. Daarom heb ik deze woorden ontleend aan de heidense dichter, opdat hij die de vrede van Christus niet bewaart, tenminste vrede leert kennen van een heiden.

In de hoop dat de beschuldigingen worden ingetrokken door de monniken uit Chalcis, voor wie Marcus de verantwoording draagt, haalt Hieronymus deze passage aan.

⁵² Blaise (1954) de derde betekenis van '*hostis*' volgens dit lexicon is 'duivel'.

⁵³ Ep. 17.3.2.

⁵⁴ Cain (2009), 31.

⁵⁵ Kelly (1975), 49.

⁵⁶ Kol. 3:15.

Hieronymus neemt letterlijk vers 539-541 uit *Aeneis* I over, afgezien van de spelling van '*harenae*' zonder de 'h-'. Hieronymus noemt I.539-541 'een bekend vers', waardoor hij doet vermoeden dat ook andere auteurs deze verzen aanhalen. Maar Hieronymus blijkt de enige auteur te zijn die deze verzen in zijn geheel citeert.⁵⁷ Bovendien zegt Hieronymus dat hij deze verzen van Vergilius gebruikt, terwijl hij hem wederom '*gentilis poeta*' noemt. In *Aeneis* I stranden de Trojanen in Lybië, waar Dido met haar gevolg hen nadert. Daar spreekt Ilioneus, een van de Trojanen, onder andere de drie bovenstaande versregels uit. Al snel blijkt dat Ilioneus te snel geoordeeld heeft en dat de Carthagers, die hij barbaren noemt, de Trojanen willen helpen. In Hieronymus' geval zijn de barbaren de verwijtende christenen en het zand de woestijn in de buurt van Chalcis waarin hij vertoeft. De christenen en de omgeving van Chalcis zijn hem niet zozeer vreemd, aangezien Hieronymus van 375-377 in Chalcis verbleef, maar hij vindt hun gedrag afkeurenswaardig.⁵⁸ De monniken uit Chalcis hebben partij gekozen voor Meletius, die bisschop van Antiochië wilde worden, omdat zij afhankelijk van hem waren. Hieronymus was daarentegen een vriend van Paulinus, die ook dong naar de bisschopszetel in Antiochië.⁵⁹ Hieronymus geeft zelf al aan dat hij deze verzen citeert in de hoop dat mensen die niet naar hem willen luisteren de zaak wel aannemen van een heidense auteur.

⁵⁷ Proba en Ambrosius, die leefden voor Hieronymus, zijn de enige auteurs die delen uit deze verzen citeren: Courcelle (1984), 111-112. Hieronymus noemt deze verzen bekend, omdat Proba *Aeneis* I.539-540 in haar beroemde cento heeft verwerkt.

⁵⁸ Steinmann (1961), 49, 65.

⁵⁹ Steinmann (1961), 61.

Hoofdstuk 2: Periode II (382-385)

Epistula 20

Hieronymus' twintigste brief is geadresseerd aan Damasus. Deze brief schreef Hieronymus in 383 naar aanleiding van Damasus' verzoek om uitleg te geven over het woord *Hosanna*. Damasus was de bisschop van Rome (366-384) en werd de nieuwe patroon van Hieronymus. Tijdens zijn verblijf in Rome kreeg Hieronymus van Damasus de opdracht om de oude Latijnse Bijbel te herzien.⁶⁰ In deze brief gaat Hieronymus in op de etymologie en betekenis van *Hosanna*. In eerste instantie geeft hij verklaringen die door anderen zijn gegeven en ontkracht deze weer (§1). Vervolgens weidt hij uit over het Hebreeuwse woord voor *Hosanna* en hoe dit wordt vertaald in het Grieks en Latijn (§2-5). In 5.2 citeert Hieronymus *Aeneis* I.37:

si ex his duobus uelis conpositum uerbum facere, dices 'osianna' siue, ut nos loquimur, 'osanna' media uocali littera elisa, sicuti facere solemus in uersibus, quando mene incepto desistere uictam scandimus 'men incepto'.

(Ep. 20.5.2)

Als je uit deze twee een samengesteld woord wil maken, zul je *osianna* zeggen of, zoals wij zeggen, *osanna*, met weglating van de klinker in het midden, zoals wij de gewoonte hebben in verzen te doen, wanneer wij *mene incepto desistere uictam* scanderen als *men' incepto*.

*mene incepto desistere uictam,
nec posse Italia Teucrorum avertere regem?*

(Aen. I.37-38)

Moet ik me overgeven, nadat ik ben overwonnen, en kan ik de koning van de Trojanen niet afwenden van Italië?

Hieronymus richt zich in de vijfde paragraaf op de taalkunde. Hij haalt vers 37 aan ter ondersteuning van zijn uitleg. In *Aeneis* I spreekt Juno de verzen 37-50 uit, waarmee zij haar beklag doet over het plan van de andere goden om Aeneas een nieuw rijk in Italië te laten stichten. Zij wil koste wat kost dit plan tegengaan, maar ondanks haar macht en positie als echtgenote van Jupiter weet ze dat ze er niet in zal slagen. Hieronymus gebruikt het vers slechts als een voorbeeld van elisie bij het scanderen, waarbij de oorspronkelijke context niet van belang is.

Epistula 22

Hieronymus' brief 22 is een werk over de maagdelijkheid. Zelf noemt hij het *libellus* ('een boekje'), waaraan men de ondertitel *de virginitate servanda* ('over het bewaren

⁶⁰ Rüpke & Glock (2005), 936-937; Relatie tussen Damasus en Hieronymus: cf. Kelly (1975), 80-90.

van de maagdelijkheid') kan toevoegen.⁶¹ Dit boekje heeft Hieronymus in de lente van 384 in Rome gepubliceerd. Het boekje van Hieronymus is gericht aan Eustochium, ook wel Julia Eustochium of Eustochia genoemd. Zij was een toegewijd metgezel van Hieronymus en was een dochter van Paula, die samen met haar dochter behoorde tot een groep welgestelde dames rondom Marcella.⁶² Bovendien voldeed Eustochium aan Hieronymus' ideaalbeeld van christelijke perfectie, omdat zij zich naast soberheid en studie van het Geschrift van jongs af aan toelagde op haar maagdelijkheid.⁶³ In deze brief bespreekt Hieronymus verscheidene levensaspecten van een goede maagd en prijst hij de maagdelijkheid (§1-2). Vervolgens wijst Hieronymus op de gevaren die een maagd kan tegenkomen en geeft hij uitgebreid adviezen met betrekking tot het leven van een toegewijde maagd, zoals het doorstaan van allerlei beproevingen, het mijden van mannen en het leiden van een ascetisch leven (§3-41). Brief 22 bevat een verwijzing naar de *Aeneis*. Deze heeft Hieronymus in paragraaf 6 verwerkt:

*quia ergo impossibile est in sensum hominis non **inruere notum medullarum calorem**, ille laudatur, ille praedicatur beatus, qui, statim ut coeperit cogitare, interficit cogitatus et elidit eos ad petram; petra autem est Christus.*⁶⁴

(Ep. 22.6.6)

Omdat het dus onmogelijk is dat het bekende vuur van het hart niet doordringt in het gevoel van een mens, wordt hij geroemd, wordt hij gelukkig geprezen, die, meteen als hij eraan begint te denken, hen weloverwogen doodt en tegen een rots verplettert; en de rots is dan Christus.

*ille repente
accepit solitam flammam, **notusque medullas**
intravit calor et labefacta per ossa cucurrit:*

(Aen. VIII.388-390)

Plotseling ontving hij de gewoonlijke vlam, en het bekende vuur drong het hart binnen en snelde door het wankelende merg:

Volgens Tazelaar zou er alleen een toespeling op vers 389 zijn, maar naar het eerste deel van vers 390 verwijst Hieronymus zeer zeker ook.⁶⁵ Voorafgaand aan de bovenstaande passage uit *Aeneis* VIII spreekt Venus haar echtgenoot Vulcanus toe. Zij vraagt hem om hulp en daarna omhelst ze hem, waardoor hij de liefde die hij altijd voor Venus heeft gehad, weer opnieuw voelt branden in zijn hart. Met zijn citaat houdt Hieronymus de betekenis van Vergilius intact, omdat het ook gaat over een (seksuele) liefde die men voor een ander voelt. In paragraaf 5 en 6 spreekt Hieronymus over deugdzame en niet-deugdzame maagden. Met niet-deugdzame maagden bedoelt hij

⁶¹ Ep. 22.2.2; Ep. 22.22.3; Adkin (2003), 1.

⁶² PLRE I, 312-313; Marcella: cf. pagina 21.

⁶³ Kelly (1975), 91, 99-100.

⁶⁴ 1 Kor. 10:4.

⁶⁵ Tazelaar (2008), 1464.

maagden die weliswaar lichamelijk maagd zijn, maar geestelijk overspel hebben gepleegd.⁶⁶ Een deugdzame maagd moet de verleidingen van het lichaam en de geest kunnen weerstaan. In de bovenstaande passage laat Hieronymus blijken dat het voor een mens logisch is om liefde voor iemand te voelen, maar dat alleen de allersterkste het in zich heeft om de lustgevoelens te vernietigen en gericht te blijven op de band met Christus. Met dit citaat legt Hieronymus nadruk op een menselijke eigenschap waartegen Eustochium (en alle andere ascetische christenen) moeten vechten.

Epistula 30

Brief 30 is een hulpboekje over het Hebreeuwse alfabet.⁶⁷ Hieronymus schreef zijn hulpboekje in 384. Dit hulpboekje schreef Hieronymus voor Paula, de moeder van onder andere Eustochium.⁶⁸ Paula zocht na het overlijden van haar echtgenoot steun en vond deze bij Hieronymus. Zij behoorde tot de kring van de Aventijn en het klikte extra goed tussen de weduwe en de kerkvader, omdat zij allebei veel voelden voor het ascetisme.⁶⁹ Hieronymus opent zijn hulpboekje met een verklaring voor het schrijven van het hulpboekje (§1-2). Vervolgens legt Hieronymus uit dat het Hebreeuwse alfabet in een aantal psalmen en Bijbelboeken op volgorde is verwerkt (§3-4). Bovendien geeft hij de vertaling en betekenis van alle 22 letters (5-13). Tot slot groet Hieronymus vrouwen uit Paula's omgeving (§14). Brief 30 bevat één citaat. Dit citaat gebruikte Hieronymus ook al in brief 7:⁷⁰

*saluta reliquum castitatis chorum et domesticam tuam ecclesiam, **cui omnia, etiam quae tuta sunt, timeo, ne dormiente patre familias inimicus homo zizania superseminet.***⁷¹

(Ep.30.14.1)

Groet ook de rest van het koor van kuisheid en jouw huisgemeente, voor wie ik vrees voor alles, ook al is het veilig, namelijk zoals wanneer de heer des huizes slaapt, een vijandig persoon onkruid eroverheen zaait.

omnia tuta timens.

(Aen. IV. 298)

Paragraaf 14 is de laatste paragraaf van de brief met Hieronymus' slotwoorden. Hij doet hierin de groeten aan Paula's dochters Blesilla en Eustochium en aan andere dames uit haar huisgemeente. Hij zegt dat zijn bezorgdheid misschien niet nodig is,

⁶⁶ De maagden zijn bruiden van Christus.

⁶⁷ Ep. 30.2.2: *commentariolum*.

⁶⁸ Paulina was de weduwe van Toxotius en de moeder van Blesilla, Paulina, Eustochium, Rufina en Toxotius: PLRE I, 674-675.

⁶⁹ Kelly (1975), 97; Kring op de Aventijn: cf. pagina 21.

⁷⁰ Cf. pagina 12.

⁷¹ Mat. 13:25.

maar voegt in het vervolg toe dat niemand, hoe sterk diegene ook is, veilig is wanneer hij/zij omgeven wordt met slechtheid. Deze context staat los van de originele context, omdat het daar gaat om voorgevoelens die uitkomen. Hieronymus' gebruik van dit citaat is het uitdrukken van de dierbaarheid van de vrouwen en meisjes.

Epistula 39

Ook brief 39 is gericht aan Paula. Deze brief is aan haar geschreven naar aanleiding van het overlijden van haar oudste dochter Blesilla in 384.⁷² Aan het begin van de brief prijst Hieronymus de wijze waarop Blesilla haar leven aan Christus had gewijd na de dood van haar man (§1). Net als haar moeder rouwt Hieronymus om het verlies, maar het verdriet is overbodig, omdat Blesilla deelgenoot is geworden van het gevolg van Christus (§2). Bovendien is de dood iets natuurlijks en noemt Hieronymus voorbeelden van rouwende mensen in de Bijbel, maar het past een christen niet om bovenmatig verdriet te hebben, aangezien het leven na de dood mooier is dan het leven op aarde (§3-7). Hieronymus besluit de brief met de gedachte aan Blesilla (§8). Hieronymus haalt Vergilius een maal aan in paragraaf 8:

*itaque **dum spiritus hos artus regit**, dum uitae huius fruimur commeatu, spondeo,
promitto, polliceor:*

(Ep. 39.8.1)

Daarom, zolang de geest deze ledematen stuurt, zolang wij genieten van de goederen van dit leven, zeg ik toe, beloof ik, verzeker ik:

*nec me meminisse pigebit Elissae,
dum memor ipse mei, **dum spiritus hos regit artus**.*

(Aen. IV. 335-336)

en niet zal het mij spijten te denken aan Dido, zolang ik aan mijzelf denk, zolang mijn ziel deze ledematen stuurt.

Hieronymus heeft het laatste deel van *Aeneis* IV.336 letterlijk overgenomen in zijn laatste paragraaf. Met deze toespeling op Vergilius maakt hij duidelijk dat hij, zolang hij leeft, altijd de herinnering aan Blesilla levend zal houden. De context van deze woorden in *Aeneis* IV is bijna hetzelfde. Dido spreekt Aeneas verwijtend toe aangaande het vertrek van de Trojanen. Aeneas antwoordt haar dat hij inderdaad weggaat en zegt dat hij vertrekt met alleen maar goede herinneringen aan Dido. De dramatische ironie in deze passage is het uitspreken van deze woorden aan de ten dode opgeschreven Dido. Aeneas zegt namelijk Dido te zullen gedenken zolang hij leeft, zonder dat hij weet dat Dido al besloten heeft om zelf te sterven.⁷³ De dramatische ironie is niet van

⁷² Ep 39.1.

⁷³ Gould & Whiteley (1981), 89.

toepassing op de situatie van Hieronymus. Daarentegen drukt Hieronymus met de woorden van Aeneas uit hoe dierbaar Blesilla voor hem was.

Epistula 40

Brief 40 is rond 384-385 geschreven. Het onderwerp van de veertigste brief is Onasus van Segesta.⁷⁴ Deze Onasus is waarschijnlijk een fictief persoon, omdat Hieronymus hem in de slotparagraaf adviseert zijn neus te verbergen, waardoor men een link kan leggen met het woord *nasus*. Bovendien adviseert Hieronymus Onasus zijn mond te houden, waarmee hij hem dom noemt en de naam mogelijk heeft afgeleid van *asinus*.⁷⁵ Deze brief is gericht aan Marcella, een weduwe van hoge komaf, die haar leven aan het ascetisme wijdde.⁷⁶ Bovendien was zij de leidster van de groep op de Aventijn. Deze groep bestond uit vrouwen en meisjes, onder wie Paula en Eustiochum, die Hieronymus als spiritueel leider en onderwijzer van de Bijbel hadden.⁷⁷ Hieronymus opent brief 40 met een aantal voorbeelden van onrechtvaardigheid met betrekking tot het geloof die hij richt tot Marcella (§1). Vervolgens spreekt Hieronymus Marcella niet meer toe, maar wendt Hieronymus zich tot Onasus uit Segesta. Hieronymus laat zich spottend uit over Onasus en zegt dat hij zich niet alles persoonlijk moet aantrekken (§2). Tenslotte krijgt Onasus het advies om onopvallend door het leven te gaan (§3).⁷⁸ De brief bevat een toespeling op *Aeneis* VI:

*numquid unus in orbe Romano est, qui habeat **truncas inhonesto uulnere nares?***
(Ep. 40.2.1)

Er is toch niet maar één mens in de Romeinse wereld, die een neus heeft die verminkt is door een lelijke wond?

*atque hic Priamiden laniatum corpore toto
Deiphobum videt et lacerum crudeliter ora,
ora manusque ambas, populataque tempora raptis
auribus, et **truncas inhonesto vulnere nares.***
(Aen. VI.494-497)

En hier zag hij Deïphobus, zoon van Priamos, ernstig toegetakeld over zijn hele lichaam en zijn wreed verscheurde gezicht, en zijn gelaat en beide handen, en zijn verwoeste slapen, nadat de oren eraf waren gerukt, en zijn neus verminkt door een lelijke wond.

Hieronymus plaatst het citaat van Vergilius in paragraaf 2 als onderdeel van de introductie van Onasus. Naast iemand met een lelijke neus noemt hij Onasus een

⁷⁴ Onasus van Segesta in Cicero's *In Verrem* V.120.

⁷⁵ Tazelaar (2008), 213.

⁷⁶ PLRE I, 542-543.

⁷⁷ Kelly (1975), 93.

⁷⁸ Is het misschien een advies om een ascetisch leven te gaan leiden?

vervelende kraai en iemand met loze woorden. Hieronymus heeft een deel van VI.497 letterlijk overgenomen op de spelling van 'wond' na. In *Aeneis* VI daalt Aeneas af in de onderwereld, waar hij tijdens zijn afdaling een aantal oude bekenden tegenkomt. Een daarvan is de Trojaanse Deiphobus, die op gruwelijke wijze door de Grieken vermoord is. Deiphobus was een zoon van Priamos die na de dood van Paris getrouwd was met Helena. Zij liet Menelaus binnen in het paleis waar Deiphobus in zijn slaap werd vermoord. Iets soortgelijks is niet te ontdekken in de brief van Hieronymus. Hieronymus benadrukt met het citaat niet hoe de neus lelijk is geworden, maar slechts dat het een lelijke neus is. Dit citaat is puur literair, omdat het citaat betrekking heeft op de fictieve Onasus.

Hoofdstuk 3: periode III (385-420)

Epistula 49

De eerste brief met toespelingen op de *Aeneis*, geschreven vanuit Bethlehem, is brief 49. Hieronymus schreef brief 49 rond 393-394. Deze brief is een apologie gericht aan Pammachius, een oude studiegenoot uit Rome, die behoorde tot de *gens Furia*.⁷⁹ Hij was een christelijke senator en echtgenoot van Paulina, dochter van Paula en Toxotius. Daarnaast was hij de neef van Marcella.⁸⁰ Hieronymus verdedigt in deze brief zijn opvattingen met betrekking tot het huwelijk en de maagdelijkheid.⁸¹ Deze opvattingen had hij in zijn *Aduersum Iovinianum* uiteengezet. Over het huwelijk en de maagdelijkheid adviseert Hieronymus vaak christelijke vrouwen. Naar aanleiding van een brief van Pammachius geeft Hieronymus uitleg over zijn *Aduersum Iovinianum*, omdat tegenstanders in Rome hem betichtten van het bespotten van getrouwde vrouwen en het bovenmatig prijzen van maagden in dit werk (§1-11). Aan zijn verdediging voegt Hieronymus een intermezzo toe, waarin hij zich boos richt op de critici (§12-13). Daarna gaat hij verder met zijn betoog over het huwelijk en de maagdelijkheid (§14-19). Hij eindigt met een opsomming van zijn standpunten en een loftuiting op Christus en Maria (§20-21). Brief 49 bevat twee toespelingen op de *Aeneis*. De eerste toespeling is op *Aeneis* XI:

*patet campus, stat e contra acies, aduersarii dogma manifestum est et – ut
Uergilianum aliquid inferam – illum aspice contra, qui uocat:*

(Ep. 49.12.3)

Het veld is open, het leger staat opgesteld, het geloofspunt van de tegenstander is overduidelijk en – om iets Vergiliaans aan te voeren – kijk hem recht in de ogen, die je uitdaagt:

*etiam tu, siqua tibi vis,
si patrii quid Martis habes, illum aspice contra,
qui vocat.*

(Aen. XI.373-375)

Zelfs jij, als jij een of andere kracht hebt, als jij iets van de vaderlijke Mars hebt, kijk hem recht in de ogen die je uitdaagt.

Hieronymus heeft letterlijk *Aeneis* XI.374-375 in het intermezzo verwerkt. Daarbij maakt Hieronymus melding van een citaat van Vergilius ('*Uergilianum aliquid*'). In de oorspronkelijke context spreekt Drances, een oude Latijn, de bovenstaande woorden tegen Turnus in de krijgsraad. De Latijnen willen niet langer vechten tegen de Trojanen

⁷⁹ De *gens Furia* was een zeer nobele en welvarende Romeinse familie: Kelly (1975), 19.

⁸⁰ PLRE I, 663.

⁸¹ Cf. pagina 36.

en zoeken naar een oplossing. Met deze woorden verwijst Drances naar het laatste boek, waarin Turnus de uitdaging van Aeneas tot een tweegevecht aangaat. In zekere zin gaat Hieronymus ook een gevecht aan, maar dan een mondelinge strijd. Hieronymus maakt met de beeldspraak aan de critici duidelijk dat ze de discussie eerlijk aan moeten gaan door zijn fouten te verbeteren in plaats van alleen maar kritiek te uiten. Hieronymus kiest voor dit citaat, omdat deze woorden de lafheid van zijn tegenstanders uitdrukken.

Het andere citaat staat in de twintigste paragraaf:

*numquid, quia graui corpore terrae haereo, auium non miror uolatus nec columbam praedico, quod **radit iter liquidum celeris neque commouet alas?***

(Ep. 49.20.2)

Bewonder ik soms het vliegen van vogels niet, omdat ik mijn zware lichaam niet kan losmaken van de aarde, en prijs ik de duif niet, omdat zij langs de heldere weg scheert en niet haar snelle vleugels beweegt?

*qualis spelunca subito commota columba,
cui domus et dulces latebroso in pumice nidi,
fertur in arva volans, plausumque exterrita pennis
dat tecto ingentem, mox aere lapsa quieto
radit iter liquidum, celeres neque commouet alas:*

(Aen. V.213-217)

Hij is zoals een duif plotseling verschrikt uit een grot, haar huis en zacht nest in verborgen puimsteen. Haastig vliegt ze naar de velden, en opgejaagd uit het huis laat ze een enorm geklap met de vleugels horen. Weldra zwevend door rustige lucht scheert zij langs de heldere weg, en beweegt haar snelle vleugels niet:

Hieronymus herhaalt in deze paragraaf dat hij het huwelijk niet veroordeelt. Hij zegt alleen veel waardering te hebben voor de maagdelijkheid, die hij zelf niet meer bezit. Aan de oorspronkelijke context heeft Hieronymus geen aandacht geschonken. Deze passage is genomen uit het deel van *Aeneis* V waarin Aeneas lijkspeken op zee houdt voor zijn vader. Vergilius vergelijkt de wijze waarop de deelnemer Mnesteus over het water gaat met de snelheid en beweging van een duif. Het citaat uit Vergilius is gebruikt ter ondersteuning van het prijzen van iets in anderen, wat aan Hieronymus zelf ontbreekt.

Epistula 50

Brief 50 is net als brief 49 geschreven in 393-394. De brief betreft wederom Hieronymus' reactie op de kritiek op zijn *Adversus Iovinianum* en de misvatting dat Hieronymus het huwelijk waardeloos is in vergelijking met de maagdelijkheid. Dit keer

richt hij zich tot Domnio, een priester die hij kende uit Rome.⁸² Domnio bericht aan Hieronymus dat er in Rome kritiek op hem wordt geuit door een monnik. Hieronymus spreekt zich nu uit over deze monnik, van wie men aanneemt dat hij doelt op Pelagius.⁸³ Op ironische wijze haalt Hieronymus uit naar de monnik en vraagt Domnio om de monnik aan te sporen zijn kritiek schriftelijk vast te leggen (§1-4). Aan het einde van de brief herhaalt Hieronymus dat hij absoluut niet het huwelijk waardeloos acht (§5). Brief 50 bevat één Vergiliuscitaat dat ook al is opgenomen in brief 7 en 30:⁸⁴

*litterae tuae et amorem sonant pariter et querellam: amorem tuum, quo sedulo
monens etiam, **quae tuta in nobis sunt, pertimescis;***

(Ep. 50.1.1)

Jouw brieven doen tegelijkertijd zowel liefde als kritiek weerklinken: voor jouw liefde, waarmee jij mij steeds oprecht aanspoort, vrees jij zeer, ook al zijn die zaken voor ons veilig;

omnia tuta timens.

(Aen. IV. 298)

Hieronymus begint zijn brief met het bespreken van de inhoud van Domnio's brieven. Daarnaast is Domnio's broederliefde voor Hieronymus een belangrijk thema. Hieronymus zegt met het citaat tegen Domnio dat hij overbezorgd is. Ondanks dat het *participium* uit vers IV.298 is omgezet naar een persoonsvorm en een betrekkelijke bijzin van '*omnia tuta*' is gemaakt, is het vers van Vergilius nog duidelijk zichtbaar in deze brief. Wederom is er geen sprake van dramatische ironie. Het gebruik van het vers hier is hetzelfde als in brief 7 en 30. Hieronymus laat met het vers weten hoe dierbaar Domnio voor hem is.

Epistula 52

Brief 52, geschreven in 394, lijkt qua inhoud veel op brief 22. De geadresseerde van deze brief is Nepotianus, een priester in Altinum en neef van Heliodorus.⁸⁵ Nepotianus had voor een monnikenleven gekozen en al zijn bezittingen weggegeven.⁸⁶ De priester had Hieronymus om advies over het priesterleven gevraagd.⁸⁷ In de opening van de brief spreekt Hieronymus over brief 14 die hij aan Heliodorus had geschreven (§1). De volgende paragrafen wijdt Hieronymus aan het verhaal van Abisag de Sunamietische

⁸² Kelly (1975), 91.

⁸³ Ep. 50.1.2; Pelagius was een ketter met wie zowel Hieronymus als Augustinus in onenigheid over vrije wil en genade waren terechtgekomen: Kelly (1975), 188.

⁸⁴ Cf. pagina 12, 19.

⁸⁵ Heliodorus: cf. pagina 12.

⁸⁶ PLRE I, 624.

⁸⁷ Ep. 52.1.1.

(§2-4).⁸⁸ Hieronymus geeft een aantal vergelijkbare adviezen over het leiden van een priesterleven (§5-16). Aan het einde spreekt Hieronymus de hoop uit dat deze brief minder kritiek zal krijgen dan brief 22 (§17). Er staan twee verwijzingen naar de *Aeneis* in de brief. De eerste is een verwijzing naar VII.417:

*nunc iam cano capite et **arata fronte**, ad instar boum pendentibus a mento
palearibus⁸⁹ frigidus obsistit circum praecordia sanguis.⁹⁰*

(Ep. 52.1.2)

Nu met reeds grijs haar en een gerimpeld voorhoofd, terwijl net als bij runderen de kwabben aan mijn kin hangen, zit het koude bloed rondom mijn hart in de weg.

*et **frontem** obscenam rugis **arat**, induit albos
cum vitta crinis, tum ramum innectit olivae;*

(Aen. VII.417-418)

en zij doorploegde haar aanstootgevende voorhoofd met rimpels, omwond haar witte haren met een haarband, en omvlocht daarna een olijftak;

In deze korte passage heeft Hieronymus driemaal Vergilius geciteerd, waarvan eenmaal de *Aeneis*. Hieronymus heeft deze citaten gekozen om de uiterlijke kenmerken van ouderdom te beschrijven. Volgens Hieronymus kan men dankzij literaire scholing verstandig oud worden.⁹¹ Bovendien laat Hieronymus in de eerste paragraaf weten dat hij zichzelf als een verstandig man beschouwt. Uit *Aeneis* VII.417 neemt Hieronymus slechts '*frontem*' en '*arat*', waarvan hij een *ablativus absolutus* maakt. Net als in *Aeneis* VII gaat het citaat over het verkrijgen van een oud uiterlijk. Het verschil is de wijze waarop dat wordt gedaan. In deze passage uit *Aeneis* VII neemt de Furie Allecto het uiterlijk aan van Calybe, om zo Turnus aan te sporen te gaan vechten tegen de Trojanen.⁹² Hier beschrijft Hieronymus zijn oude uiterlijk, dat hij van de natuur heeft gekregen.

De tweede verwijzing is naar III.436:

*obsecro itaque te, **et repetens iterum iterumque monebo**, ne officium clericatus genus antiquae militiae putes, id est, ne lucra saeculi in Christi quaeras militia, ne plus habeas, quam quando clericus esse coepisti et dicatur tibi:*

(Ep. 52.5.3)

⁸⁸ Abisag de Sunamietische was een mooie jonge maagd die werd uitgekozen om de oude koning David warm te houden: 1 Kon. 1:1-4.

⁸⁹ Vergilius, *Georgica* III.53.

⁹⁰ Vergilius, *Georgica* II.484.

⁹¹ Ep. 52.3.4: *senectus uero – rursus admoneo – eorum, qui adolescentiam suam honestis artibus instruxerunt et in lege domini meditat sunt die ac nocte, aetate fit doctior, usu tritior, processu temporis sapientior et ueterum studiorum dulcissimos fructus metit.*

⁹² Calybe was een oude vrouw en priesteres van de tempel van Juno in Latium.

Daarom verzoek ik jou dringend, en zal ik keer op keer herhalend waarschuwen, dat je niet het ambt van de geestelijke beschouwt als een soort van vroegere krijgsdienst, dit wil zeggen, dat jij geen rijkdom van de wereld nastreeft in krijgsdienst van Christus, en dat jij niet meer hebt, dan toen jij begon een geestelijke te zijn en moge jou gezegd worden:

*praeterea, si qua est Heleno prudentia, vati
si qua fides, animum si veris implet Apollo,
unum illud tibi, nate dea, proque omnibus unum
praedicam, **et repetens iterumque iterumque monebo:***

(Aen. III.433-436)

Bovendien, als Helenus een of andere wijsheid heeft, als er enig vertrouwen in de ziener is, als Apollo zijn geest vult met waarheden, zal ik jou dat ene, geborene uit een godin, en voor alles één ding voorspellen, en zal ik keer op keer herhalend waarschuwen:

In deze passage zet Hieronymus de kern van het geestelijk leven uiteen. Hieronymus maakt melding van Nepotianus' leven voordat hij zijn leven aan het geloof ging wijden. Nepotianus was een soldaat in het leger.⁹³ Hieronymus neemt III.436 letterlijk over. In boek III stopt Aeneas met zijn makkers onderweg in Buthrotum bij koning Helenus.⁹⁴ Helenus was een ziener bij wie Aeneas op bezoek ging voor advies. In de bovenstaande passage doet Helenus een voorspelling aan Aeneas en vertelt hem wat hij tijdens zijn reis moet doen. Door dit vers aan te halen plaatst Hieronymus zichzelf in de rol van Helenus en Nepotianus in de rol van Aeneas. Nepotianus vroeg net als Aeneas aan een wijze man om advies. Met dit citaat benadrukt Hieronymus zijn rol als raadgever.

Epistula 53

In 395 schreef Hieronymus brief 53 aan Paulinus, een dichter en priester en later bisschop van Nola.⁹⁵ Paulinus van Nola was na zijn dood een groot voorbeeld voor veel christenen vanwege zijn literaire capaciteiten, rijkdom en bekering tot God.⁹⁶ Eerst schrijft Hieronymus dat het een goed idee is voor iedereen om kennis te ontwikkelen door te reizen (§1-2). Daarna vertelt hij over het belang van het bestuderen van de Bijbel voor priesters met een aantal voorbeelden (§3-7). Vervolgens geeft Hieronymus een korte samenvatting van de Bijbelboeken (§8-9). Tenslotte spoort hij Paulinus aan om naar Bethlehem te komen en zich samen met hem op de Bijbelstudie toe te leggen (§10-11). In de zevende paragraaf zijn twee Vergiliuscitaten opgenomen:

*quasi non legerimus Homerocentonas et Uergiliocentonas ac non sic etiam Maronem
sine Christo possimus dicere Christianum, quia scripserit: iam redit et uirgo, redeunt*

⁹³ Ep. 60.9-10.

⁹⁴ Helenus was een zoon van Priamos en getrouwd met Andromache, nadat Hektor was gestorven.

⁹⁵ PLRE II, 848.

⁹⁶ Trout (1999), 11.

Saturnia regna, iam noua progenies caelo demittitur alto,⁹⁷ et patrem loquentem ad filium: nate, meae uires, mea magna potentia solus, et post uerba saluatoris in cruce: talia perstabat memorans fixusque manebat.

(Ep. 53.7.3)

Alsof wij niet de Homeruscentonen en de Vergiliuscentonen hebben gelezen en zo ook niet Vergilius, zonder Christus een christen kunnen noemen, omdat hij heeft geschreven: 'Weldra keert de maagd terug, keert het Saturnische rijk terug, weldra wordt een nieuw nageslacht uit de hoge hemel neergezonden.'; of dat een vader tegen zijn zoon zei: 'Mijn zoon, mijn kracht, mijn enige grote macht.'; of na de woorden van de Verlosser aan het kruis: 'Zodanige dingen sprekend volhardde hij en bleef onveranderlijk.'

*nate, meae vires, mea magna potentia solus,
nate, patris summi qui tela Typhoia temnis,
ad te confugio et supplex tua numina posco.*

(Aen. I.664-666)

Mijn zoon, mijn kracht, mijn enige grote macht, zoon, jij die de Typhoeïsche wapens van de grootste vader veracht, naar jou vlucht ik en ik vraag als smekeling om jouw goddelijke macht.

*iam pridem invisus divis et inutilis annos
demoror, ex quo me divum pater atque hominum rex
fulminis adflavit ventis et contigit igni.
talia perstabat memorans, fixusque manebat.*

(Aen. II.647-650)

'Allang verblijf ik op aarde gehaat aan de goden en nutteloos wat betreft jaren, sinds de vader van de goden en koning van de mensen mij de adem van de bliksem inblies en met vuur trof.'
Zodanige dingen sprekend volhardde hij en bleef onveranderlijk.

In paragraaf 6 geeft Hieronymus een opsomming van verschillende vakgebieden waarvoor men een opleiding moet hebben gevolgd, voordat deze kunnen worden beoefend.⁹⁸ In paragraaf 7 beklaagt Hieronymus zich over het feit dat niet hetzelfde geldt voor theologie. Hij bekritiseert mensen die zonder een theologische opleiding onjuiste zaken overbrengen. Vlak voor deze passage beschuldigt Hieronymus mensen van het verdraaien van zinnen en aanpassen van woorden aan de eigen opvatting. Volgens Hieronymus is de verklaring hiervoor dat men zelf dingen kan aanleren bij wie ze ook maar willen en dat er zelfs geleerde christenen zijn die verkeerde zaken overbrengen.⁹⁹ Hij laat met een aantal voorbeelden zien hoe eenvoudig het is om woorden te verdraaien en woorden uit hun verband te rukken. Voordat hij de verzen citeert, noemt Hieronymus Vergilius bij zijn voornaam. *Aeneis* I.664 zijn de woorden van Venus tegen haar zoon Amor. Zij vraagt hem bij Dido liefde voor Aeneas aan te wakkeren.

⁹⁷ Vergilius, *Bucolica* IV.6-7.

⁹⁸ Grammatica, retorica, filosofie, geometrie, muziek, astronomie, geneeskunde, handwerk.

⁹⁹ Ep. 53.7.1-2.

Het citaat uit *Aeneis* II.650 is van toepassing op Anchises. Deze woorden spreekt Anchises niet uit, maar dienen ter afsluiting van de directe rede. Hierin zegt hij dat hij genoeg verschrikkingen in zijn leven heeft gezien, zoals de val van Troje, en verlangt te sterven. Volgens Hieronymus is het verdraaien van woorden hetzelfde als het werk van kwakzalvers. De citaten uit *Aeneis* I en II wendt Hieronymus aan als voorbeeldzinnen die ongeschoolden verkeerd overbrengen.

Epistula 54

Brief 54 is gericht aan de Romeinse weduwe Furia, een nicht van Paula afkomstig uit de *gens Furia*.¹⁰⁰ Bovendien was zij een beschermvrouwe van Hieronymus.¹⁰¹ Hieronymus schrijft in de brief uit 395 een reactie op haar vraag hoe zij het beste in de weduwstaat kan volharden. In de eerste twee paragrafen spreekt Hieronymus blijdschap uit over Furia's keuze voor het weduwschap. Bovendien wijst hij op de hogere plaats van God de Vader dan haar eigen vader, die wil dat zij hertrouwt (§3). Vervolgens bespreekt Hieronymus de nadelen van een (tweede) huwelijk en algemene voorschriften voor het leven van een weduwe (§4-15). Tenslotte geeft hij voorbeelden van weduwen uit de Bijbel en het voorbeeld van Marcella (§16-18). Brief 54 bevat drie toespelingen op de *Aeneis*, waarvan IV.32-33 de eerste is:

*non suadent, quod tibi, sed, quod sibi prosit, et saepe illud obganniunt: solane
perpetua maerens carpere iuuenta nec dulces natos Ueneris nec praemia noris?*
(Ep. 54.5.1)

Niet adviseren zij wat nuttig voor jou is, maar wat nuttig voor henzelf is, en vaak grommen zij je dit toe: 'Zul jij treurend verteerd worden door een voortdurende eenzame jeugd en zul je niet weten van zoete nakomelingen en vreugdes van Venus?'

*Anna refert: o luce magis dilecta sorori,
solane perpetua maerens carpere iuventa,
nec dulcis natos, Veneris nec praemia noris?*
(Aen. IV.31-33)

Anna antwoordt: 'O zus, meer geliefd dan het dierbare zonlicht, zul jij treurend verteerd worden door een voortdurende eenzame jeugd en zul je niet weten van zoete nakomelingen en vreugdes van Venus?'

Hieronymus maakt duidelijk dat Furia zich niet moet laten leiden door mensen, maar door God. Hij noemt voedsters en kindermisjes als voorbeeld van mensen die haar zullen smeken opnieuw te trouwen, zodat zij zelf werk hebben. Dit doet hij door IV.32-33 in de monden van die vrouwen te leggen, de zinnen die Anna tegen haar zus Dido

¹⁰⁰ Cain (2009), 132.

¹⁰¹ Rebenich (1992), 136.

uitspreekt. Anna wil niet dat Dido eenzaam sterft nu zij voor de tweede maal haar grote liefde gevonden heeft en spoort haar aan met Aeneas te trouwen. Bovendien had Dido gezworen trouw aan Sychaeus te blijven.¹⁰² Net als Dido heeft Furia gekozen voor het weduwschap, maar nu spoort Hieronymus haar aan niet naar Anna te luisteren, die symbool staat voor degenen die haar advies geven om zichzelf te verrijken. Hieronymus versterkt met deze woorden zijn standpunt, omdat hij hiermee verwijst naar een beroemd tweede huwelijk dat slecht afloopt.

De tweede toespeling is wederom gemaakt op IV.298:

haec dico, non quo de te sinistrum quid metuam, sed quo pietatis affectu etiam, quae tuta sunt, pertimescam.

(Ep. 54.13.5)

Deze dingen zeg ik, niet omdat ik van jou iets onheilspellends vrees, maar omdat ik met de genegenheid van vroomheid zelfs vrees voor de dingen die veilig zijn.

omnia tuta timens.

(Aen. IV. 298)

In deze paragraaf waarschuwt Hieronymus voor de omgang met slechte mensen en geruchten. Zijn oplossing is om het gedrag aan te passen waardoor geen geruchten meer mogelijk zijn. In dit deel zegt hij niet bang te zijn dat Furia iets zal doen waardoor geruchten ontstaan en dat hij overbezorgd is. Net als bij vorige brieven waarin Hieronymus dit vers citeert, kiest hij ervoor om de vorm van de zin aan te passen.¹⁰³ In tegenstelling tot de bezorgdheid in *Aeneis* IV is deze wederom onnodig. Ook hier wordt het citaat gebruikt als een uiting van zorgzaamheid jegens een goede christen. Dit maal betreft het zijn beschermvrouwe.

De laatste toespeling maakt Hieronymus op VII.417:

iam incanuit caput, tremunt genua, dentes cadunt et frontem obscenam rugis arat, uicina est mors in foribus, designatur rogos prope: uelimus nolimus, senes sumus.

(Ep. 54.14.2)

Reeds is zijn hoofd grijs geworden, trillen zijn knieën, vallen zijn tanden uit en doorploegt hij zijn aanstootgevende voorhoofd met rimpels, is de dood dichtbij de deur, wordt de plek voor een brandstapel vlakbij bepaald: of we het willen of niet, we zijn oud.

et frontem obscenam rugis arat, induit albos

(Aen. VII.417)

Deze versregel is ook geciteerd in brief 52.1, maar dit keer kiest Hieronymus ervoor om het eerste versdeel letterlijk aan te halen.¹⁰⁴ Ditmaal slaat het rimpelen van het gezicht

¹⁰² *Aeneis* IV.550-552.

¹⁰³ Cf. pagina 19, 25.

¹⁰⁴ Cf. pagina 26.

op de ouderdom van Furia's vader. Zoals in brief 52 beschrijft Hieronymus het visuele aspect van ouderdom. Net als Hieronymus in brief 52 heeft de vader van Furia door de natuur een oud uiterlijk gekregen.

Epistula 58

Deze brief schreef Hieronymus in 394 aan Paulinus van Nola.¹⁰⁵ Hieronymus geeft hem in brief 58 adviezen over het leiden van een christelijk-ascetisch leven. Volgens Hieronymus gaat het bij wijsheid niet om leeftijd, maar om ervaring en is de woonplaats onbelangrijk zolang het juiste geloof wordt gehandhaafd (§1-5). Daarnaast geeft hij voorschriften voor asceten (§6-7). Verder spreekt Hieronymus lof uit over de werken van Paulinus, beoordeelt hij andere christelijke auteurs en eindigt hij met een aanmoediging tot studeren (§8-11). Deze brief bevat het volgende citaat:

*Iudas, qui quondam audierat: tu autem, homo, dux meus et notus meus; in domo dei ambulauimus cum consensu, proditor amici, magistri, saluatoris arguitur **et nodum informis leti trabe nectit ab alta.***

(Ep. 58.1.3)

Judas, die eens had gehoord: 'Maar jij, jij bent een mens, mijn aanvoerder en mijn vertrouwde; in het huis van God hebben wij met eendrachtigheid gewandeld,' wordt als verrader van een vriend, leermeester, verlosser aangeklaagd en verbindt de knoop van een smadelijke dood aan een hoge balk.

*multaque per maestum demens effata furorem
purpureos moritura manu discindit amictus
et nodum informis leti trabe nectit ab alta.*

(Aen. XII.601-603)

En nadat zij krankzinnig door droevige razernij veel woorden heeft uitgesproken, scheurt zij, omdat zij van plan is te sterven, met de hand het purperen kleed open en verbindt de knoop van een smadelijke dood aan een hoge balk.

Hieronymus verduidelijkt in deze paragraaf zijn standpunt over wijsheid. Hij zegt dat Paulus de laatste apostel was, maar qua verdiensten de eerste.¹⁰⁶ Judas daarentegen schaamde zich en kreeg spijt van zijn verraad, waarna hij zelfmoord pleegde.¹⁰⁷ De zelfmoord van Judas drukt Hieronymus uit met *Aeneis* XII.603. In *Aeneis* XII ziet Amata het Rutulische leger terugkeren zonder Turnus, waardoor zij denkt dat hij dood is en zij pleegt zelfmoord van verdriet. De wijze waarop zij zelfmoord pleegt, duidt op

¹⁰⁵ Cf. pagina 27.

¹⁰⁶ Ep. 58.1.3.

¹⁰⁷ Cf. Matt. 27:5.

incestueuze gevoelens richting Turnus.¹⁰⁸ Hieronymus kiest voor dit citaat, omdat zowel Amata als Judas zichzelf straffen door zich uit schaamte te verhangen.

Epistula 60

Brief 60 is een grafschrift voor Nepotianus gericht aan Heliodorus.¹⁰⁹ Deze brief schreef Hieronymus in 396, waarin hij troostende woorden met betrekking tot de dood spreekt. Brief 60 lijkt inhoudelijk op brief 39, waarin Hieronymus troostende woorden naar Paula stuurt.¹¹⁰ Hieronymus opent de brief met het verdriet over het verlies van Nepotianus, maar Hieronymus zegt dat Nepotianus dankzij Christus het eeuwige leven heeft (§1-6). Vervolgens spoort Hieronymus Heliodorus aan niet zichzelf in het verdriet te verliezen (§7). Bovendien vat Hieronymus het leven van Nepotianus samen (§8-13). Wederom vermaant Hieronymus Heliodorus maat te houden in zijn verdriet (§14). Tenslotte laat Hieronymus zich negatief uit over de mensheid, waarna hij zich verontschuldigt voor zijn pessimisme (§15-19). Hieronymus heeft drie verwijzingen naar de *Aeneis* in brief 60 verwerkt. De eerste verwijzing is naar *Aeneis* VIII.723:

*ubi tunc totius orbis homines ab India usque ad Britanniam, a rigida septentrionis plaga
usque ad feruores Atlantici oceani, tam innumerabiles populi et tantarum gentium
multitudines **quam variae linguis, habitu tam uestis et armis?***

(Ep. 60.4.1)

Waar waren toen de mensen van de hele wereld van India tot Brittannië, van de koude streken van het noorden tot de golven van de Atlantische Oceaan, waar waren de zo ontelbare volken en massa's van zo grote naties, zowel verschillend in talen, als in de gewoonte van kleding en in wapens?

*ipse, sedens niveo candentis limine Phoebi,
dona recognoscit populorum aptatque superbis
postibus; incedunt victae longo ordine gentes,
quam variae linguis, habitu tam vestis et armis.*

(Aen. VIII.720-723)

Zelf, zittend op de sneeuw witte drempel van de stralende Phoebus, inspecteert hij de geschenken van de volken en bevestigt ze aan hoge posten; in een lange rij stappen de overwonnen volken voort, zowel verschillend in talen, als in de gewoonte van kleding en in wapens.

Hieronymus heeft VIII.723 geheel overgenomen om aan te geven dat hij spreekt over allerlei soorten mensen. De mensen over de hele wereld die voor de opstanding van

¹⁰⁸ Amata was de aanstaande schoonmoeder van Turnus. Volgens Lyne (1987) had Amata erotische gevoelens en stierf ze op dezelfde wijze als Jokaste: Baraz (2009), 328.

¹⁰⁹ Nepotianus: cf. pagina 25; Heliodorus: cf. pagina 12.

¹¹⁰ Cf. pagina 20-21.

Christus leefden, waren gedoemd. Pas vanaf Christus' opstanding was het mogelijk om in het paradijs te komen. Deze mensen vergelijkt Hieronymus met de volken afgebeeld op het schild dat Aeneas van Vulcanus heeft gekregen. Op dit schild zijn de volken afgebeeld, die de toekomstige Romeinen zullen verslaan. Aeneas ziet wat zijn afstammelingen gaan bereiken. Hieronymus gebruikt dit citaat om de verschillen tussen de vele volken te benadrukken.

De volgende verwijzing is gemaakt naar II.368-369:

*capti episcopi, interfecti presbyteri et diuersorum officia clericorum, subuersae ecclesiae, ad altaria Christi stabulati equi, martyrum effossae reliquiae: **ubique luctus, ubique gemitus en plurima mortis imago.***

(Ep. 60.16.3)

Er zijn bisschoppen gevangengenomen, priesters en bekleders van verschillende geestelijke functies gedood, kerken vernietigd, paarden op stal gezet bij de altaren van Christus, de resten van martelaars opgegraven: er is overal rouw, overal gesteun en een wisselende gedaante van de dood.

*quondam etiam victis redit in praecordia virtus
victoresque cadunt Danaï: **crudelis ubique
luctus, ubique pavor, et plurima mortis imago.***

(Aen. II.367-369)

Zelfs keert de moed in de borst van de verslagenen terug en vallen de overwinnende Grieken: er is overal wrede rouw, overal angst, en een wisselende gedaante van de dood.

Hieronymus kiest ervoor om 'crudelis' weg te laten en 'pavor' te vervangen door 'gemitus'. De keuze voor 'gemitus' in plaats van 'pavor' kan men verklaren doordat 'pavor' niet gebruikt wordt door christenen. Bovendien kan 'gemitus' in de christelijke zin 'het gesteun van berouw tijdens een gebed' betekenen.¹¹¹ Dit citaat hangt samen met alle ellende die de mensheid zichzelf aandoet. Hieronymus beschrijft de inval van de Germanen in de Romeinse provincies.¹¹² Volgens Hieronymus verwoest de mensheid zichzelf. In *Aeneis* II beschrijft Aeneas aan Dido de val van Troje. De wijze waarop de Grieken Troje verwoestten, is hetzelfde als de manier waarop de Germanen de Romeinse provincies terroriseren. Hieronymus kiest voor deze verwijzing, omdat dit citaat het gevoel bij de verwoesting van een geliefd gebied samenvat.

De laatste verwijzing in brief 60 is een verwijzing naar VI.625-627:

*tracti greges captiuorum; Arabia, Phoenix, Palaestina, Aegyptus timore captivae. **non, mihi si linguae centum sint oraue centum, ferrea uox, omnia poenarum percurrere nomina possim.***

(Ep. 60.16.5)

¹¹¹ Blaise (2000).

¹¹² Courcelle (1984), 177.

Groepen gevangenen zijn met geweld meegesleurd: Arabië, Phoenicië, Palestina, Egypte zijn gevangen door angst. Niet zou ik, ook al had ik honderd tongen en honderd monden en een stem van ijzer, alle namen van kwellingen kunnen opsommen.

*ausi omnes immane nefas, ausoque potiti.
non, mihi si linguae centum sint oraue centum,
ferrea vox, omnis scelerum comprehendere formas,
omnia poenarum percurrere nomina possim.*

(Aen. VI.624-627)

Allen hebben een vreselijke goddeloosheid gewaagd, en hebben het gewaagde volbracht. Niet zou ik, ook al had ik honderd tongen en honderd monden en een stem van ijzer, alle gedaanten van misdaden kunnen beschrijven, alle namen van straffen kunnen opsommen.

In deze passage gaat Hieronymus verder over de ellende die de mensen meemaken. Nu zijn het niet alleen de mensen die gekweld worden, zoals in de vorige passage, maar ook gebieden die veroverd worden. Hieronymus neemt VI.625-627 over met uitzondering van de bijzin aan het einde van vers 626.¹¹³ In dit deel van *Aeneis* VI toont de Sibylle Aeneas welke straffen sommige mensen in de Tartarus ondergaan, omdat zij misdaden in de Bovenwereld begingen. De nieuwe context is zeker vergelijkbaar met de oorspronkelijk context, aangezien het citaat in beide gevallen betrekking heeft op gruwelijkheden die mensen hebben begaan. Het verschil echter is dat in de *Aeneis* straffen van misdadigers worden opgesomd en dat in brief 60 de kwellingen die de barbaren hun gevangenen aandoen, worden genoemd. Daarom is het belangrijkste punt van overeenkomst tussen *Aeneis* VI en brief 60 de hoeveelheid die de woorden uitdrukken.

Epistula 66

Brief 66 is net als brief 39 en 60 een troostbrief. Deze brief schreef Hieronymus in 398 aan Pammachius, die zijn vrouw Paulina had verloren.¹¹⁴ Ondanks dat de dood van Paulina de aanleiding is van deze brief, schrijft Hieronymus geen lofrede op haar, maar op Pammachius. Hieronymus begint de brief met de verontschuldiging dat hij pas twee jaar na haar overlijden schrijft (§1). Vervolgens beschrijft hij de heilige vierspan die Pammachius vormt met zijn vrouw, schoonmoeder en schoonzus (§2-4). Daarna staat het oude leven van Pammachius als vooraanstaand man en zijn keuze voor het ascetische leven centraal (§5-9). Verder prijst Hieronymus Pammachius voor het runnen van zijn logement te Rome, dat hij samen met Fabiola gesticht had, aangezien hij weet hoe lastig dat is (§10-14).¹¹⁵ Tenslotte voegt Hieronymus Pammachius'

¹¹³ Vaak geciteerd door andere auteurs: cf. Courcelle (1984), 453-463.

¹¹⁴ Pammachius: cf. pagina 23.

¹¹⁵ Oprichting logement van Pammachius en Fabiola: *Ep.* 66.14; Hieronymus en Paula hadden in Bethlehem een mannen- en een vrouwenklooster opgericht, waar veel pelgrims naartoe kwamen: Steinmann (1961), 139.

overleden schoonzus Blesilla toe aan de eerder genoemde vierspan (§15). Brief 66 bevat vier toespelingen op Vergilius. Ten eerste citeert Hieronymus *Aeneis* IV.366-367 in 1.2:

*quae enim aures tam durae, quae **de silice excisa** praecordia **et Hyrcanarum tigrum lacte nutrita** possunt sine lacrimis Paulinae tuae audire nomen?*

(Ep. 66.1.2)

Want welke oren zijn zo gevoelloos, welke harten zijn uit gehakte steen en gevoed met melk van Hyrcaanse tijgers dat ze zonder tranen de naam van jouw Paulina kunnen horen?

*perfide; sed **duris genuit te cautibus horrens**
Caucasus, Hyrcanaeque admorunt ubera tigres.*

(Aen. IV.366-367)

In brief 14 citeerde Hieronymus dezelfde verzen als in deze brief.¹¹⁶ Hieronymus steekt de geadresseerden van beide brieven een hart onder de riem, wanneer zij geliefden hebben verloren. Wederom toont Hieronymus met deze toespeling aan een vriend medeleven en zijn humaniteit. Hieronymus benadrukt dat hij zelf de menslievendheid die Aeneas jegens Dido ontbeert, wel bezit.

Ten tweede bevat 3.3 een toespeling:

*quamquam illa inito semel matrimonio nihil aliud diebus ac noctibus cogitavit, nisi ut reddito fructu nuptiarum secundum castimoniae gradum arriperet et, tanti **dux femina facti**, uirum proposito suo iungeret non relinquens salutis comitem, sed expectans.*

(Ep. 66.3.3)

Zij heeft trouwens toen het huwelijk eenmaal begonnen was dag en nacht niets anders overdacht, behalve dat zij, nadat de vrucht van het huwelijk was teruggegeven, zich een tweede rang van kuishuid zou eigen maken. Als aanvoerster van een zo grote daad, zou zij haar man bij haar voorstel laten aansluiten, niet hem als metgezel van haar geluk verlatend, maar op hem wachtend.

*his commota fugam Dido sociosque parabat:
conveniunt, quibus aut odium crudele tyranni
aut metus acer erat; navis, quae forte paratae,
corripiunt, onerantque auro: portantur avari
Pygmalionis opes pelago; **dux femina facti.***

(Aen. I.360-364)

Door deze dingen bewogen bereidde Dido een vlucht voor en verwierf bondgenoten: zij kwamen samen, die ofwel een gruwelijke haat ofwel een hevige angst voor de tiran hadden; zij namen schepen in beslag, die toevallig gereed waren, en belaadden ze met goud: de rijkdommen van de hebzuchtige Pygmalion werd meegenomen op zee; een vrouw was aanvoerster van de daad.

¹¹⁶ Cf. pagina 13.

Hieronymus noemt Paulina ‘*dux femina facti*’ waaraan hij ‘*tanti*’ toevoegt. De grote daad was samen met haar echtgenoot haar leven aan Christus te wijden. Haar eerste taak als echtgenote was het baren van kinderen.¹¹⁷ Ondanks dat ze geen kinderen kon krijgen, bleef ze proberen om nakomelingen voor Christus te baren. Tijdens haar huwelijk bereidde Paulina zich voor op de volgende rang van kuisheid. Volgens Hieronymus was kuisheid in drie rangen te verdelen: maagdelijkheid (eerste rang); weduwschap (tweede rang); huwelijksplicht (derde rang).¹¹⁸ Uiteindelijk bleek dat zij eerder stierf dan Pammachius, waardoor zij in plaats van haar eigen kinderen haar echtgenoot als kind van God voortbracht. Paulina toonde een goed voorbeeld aan haar man en zorgde voor Pammachius’ toewijding aan het ascetisme na haar overlijden. De rol van Dido in *Aeneis* I is vergelijkbaar. Pygmalion verraadde Dido en vermoordde Sychaeus, omdat hij uit was op rijkdom.¹¹⁹ De schim van Sychaeus spoorde Dido aan Pygmalion te ontvluchten, nadat ze rijkdommen en mensen had verzameld. Hoewel Dido een vrouw was, wist ze de leiding te nemen over mannen.¹²⁰ Zij ging voorop in het stichten van de stad Carthago. Bovendien waren beide vrouwen kinderloos gestorven. Het citaat wordt ingezet als een literaire manier om vrouwen die mannen leiden naar een goed oord te benadrukken.

Het derde citaat is ook in brief 60.16 verwerkt:

*hic debilitatus a paruo non sibi mendicat stipem; ille putrefactus morbo regio superuiuit
cadaveri suo: non, mihi si linguae centum sint oraue centum, omnia poenarum
percurrere nomina possim.*

(Ep. 66.5.2)

De een, omdat hij verzwakt is van kindsbeen af, bedelt niet om een aalmoes voor zichzelf; de ander, omdat hij aangetast is door geelzucht, overleeft zijn eigen lijk: niet zou ik, ook al had ik honderd tongen en honderd monden en een stem van ijzer, alle namen van kwellingen kunnen opsommen.

*non, mihi si linguae centum sint oraue centum,
ferrea vox, omnis scelerum comprehendere formas,
omnia poenarum percurrere nomina possim.*

(Aen. VI.625-627)

Hieronymus prijst Pammachius voor zijn goede zorgen voor de zwakken. Na het beschrijven van allerlei kwalen die de zwakken te verduren hebben, haalt Hieronymus *Aeneis* VI.625-627 aan. Net als in brief 60 laat hij het tussenzinnetje in VI.626 weg.¹²¹ Door deze verzen te citeren neemt Hieronymus als het ware de rol van de Sibylle aan als alwetende verteller. In het volgende citaat noemt Hieronymus Pammachius een

¹¹⁷ Ep. 66.3.3.

¹¹⁸ Ep. 123.10.

¹¹⁹ Pygmalion was de broer van Dido en koning van Tyrus en Sychaeus was de rijke echtgenoot van Dido.

¹²⁰ Gould & Whiteley (1999), 92.

¹²¹ Cf. pagina 34.

‘Aeneas’, wat de parallel tussen Hieronymus en de Sibylle hier juist versterkt. Daarnaast is de betekenis van ‘*poena*’ veranderd. Niet langer betekent het ‘straf’, maar ‘kwellend’ of zelfs ‘marteldood’.¹²² Ook in dit geval haalt Hieronymus *Aeneis* VI.625-627 aan om een grote hoeveelheid uit te drukken.

Tenslotte heeft Hieronymus een verwijzing naar VII.113 en 115 in brief 66 verwerkt:

*quasi Aeneas noua castra metaris et super undam Thybridis, ubi ille **cogente** quondam **penuria crustis fatalibus et quadris patulis non pepercit**, tu uiculum nostrum, id est domum panis, aedificas et diuturnam famem repentina saturitate compensas.*

(Ep. 66.11.1)

Zoals een Aeneas baken jij een nieuw kamp af en bouwt aan de andere kant van het water van de Tiber, waar die daar ooit door een dwingend gebrek niet de noodlottige korsten en brede broodplakken heeft gespaard, ons dorpje, dat is ‘het huis van het brood’, en compenseert de langdurige honger met een plotselinge verzadiging.

*consumptis hic forte aliis ut vertere morsus
exiguam in Cererem **penuria adegit** edendi
et violare manu malisque audacibus orbem
fatalis crusti patulis nec parcere quadris:*

(Aen. VII.112-115)

Nadat de andere dingen juist hier waren opgegeten, toen dwong het gebrek aan eten om van het kleine brood happen te nemen en met de hand en met brutale kaken de schijf van de noodlottige korst te schenden en de brede broodplakken niet te sparen:

Hieronymus haalt de passage aan waarin Aeneas met zijn makkers aanlegt in Latium. Qua woordkeuze wijkt Hieronymus bijna niet van Vergilius af behalve dat hij de vorm van ‘*adigo*’ vervangen heeft door het synoniem ‘*cogo*’. Hieronymus vergelijkt Pammachius expliciet met Aeneas. Pammachius heeft net als Aeneas een onderkomen in Rome opgericht. Dit onderkomen noemt Hieronymus ‘het huis van brood’. Met deze benaming maakt Hieronymus een woordspeling en verwijst hij naar zijn eigen verblijfplaats, waar Paula en Eustochium ook wonen.¹²³ Daarnaast geeft Pammachius net als Aeneas voedsel aan reizigers die een lange tocht achter de rug hebben. Met dit citaat geeft Hieronymus een compliment aan Pammachius.

Epistula 77

Na het overlijden van Fabiola schreef Hieronymus in 400 brief 77 aan Oceanus, een Romeins aristocraat en vriend van Pammachius.¹²⁴ Samen met Fabiola had Oceanus

¹²² Blaise (2000).

¹²³ ‘Het huis van brood’ is Bethlehem, de verblijfplaats van Hieronymus tot zijn dood: Tazelaar (2008), 1293.

¹²⁴ PLRE I, 636.

Paula en Eustochium bezocht, die zich met Hieronymus hadden gevestigd in Bethlehem.¹²⁵ Hieronymus onderwees de drie vrouwen in de Bijbel.¹²⁶ Hieronymus begint de brief met een vermelding van eerder geschreven troostbrieven. Daarna volgt de inleiding op de lofrede op Fabiola (§2). Vervolgens weidt Hieronymus uit over het leven van Fabiola (§3-10). Tenslotte bespreekt hij haar dood en begrafenis, waarna hij deze brief aan haar opdraagt (§11-12). De eerste uit de vier toespelingen op de *Aeneis* heeft hij in 2.3 verwerkt:

alius forsitan scholae memor Quintum Maximum, unus qui nobis cunctando restituit rem, et totam Fabiorum gentem proferret in medium,

(Ep. 77.2.3)

Iemand anders zou misschien, gedachtig aan zijn schooltijd, Quintus Maximus, de enige die voor ons door te aarzelen de staat heeft gered, en het hele geslacht van de Fabii in het openbaar noemen.

quo fessum rapitis, Fabii? tu Maxumus ille es, unus qui nobis cunctando restituis rem.

(Aen. VI.845-846)

Waarheen sleuren jullie de vermoeide, Fabii? Jij daar bent Maximus, de enige die voor ons door te aarzelen de staat heeft gered.

Bij de verheerlijking van Fabiola noemt Hieronymus Quintus Fabius Maximus Cunctator in zijn brief. In de tweede Punische oorlog wist Quintus Fabius Maximus Hannibal te verslaan door hem uit te putten en niet in te stemmen met een veldslag.¹²⁷ Volgens Hieronymus stamde Fabiola af van deze man. Hieronymus vindt, ook al vermeldt hij haar afkomst, dat haar voorouders er niet toedoen, maar dat haar werk in de naam van Christus van groot belang is. Toch noemt Hieronymus haar afkomst om haar rijkdom te verklaren die zij inzette voor het geloof. Deze Maximus naar wie Hieronymus verwijst, noemt Anchises, wanneer hij in het Elysium aan Aeneas de toekomstige helden van Rome toont.

In 6.4 heeft Hieronymus *Aeneis* VI.625-627 verwerkt:

non, mihi si linguae centum sint oraue centum, ferrea uox, omnia morborum percurrere nomina possim, quae Fabiola in tanta miserorum refrigeria conmutauit, ut multi pauperum sani languentibus inuiderent.

(Ep. 77.6.4)

Niet zou ik, ook al had ik honderd tongen en honderd monden en een stem van ijzer, alle namen van ziekten kunnen opsommen, die Fabiola omvormde tot zo groot herstel van de

¹²⁵ Rebenich (1992), 159.

¹²⁶ Steinmann (1961), 199-200; Ep. 77.7. Fabiola was de rijke weduwe met wie Pammachius het logement in Rome had opgericht: Ep. 77.10; cf pagina 35.

¹²⁷ MacLennan (2003), 178.

ongelukkige mensen, dat veel gezonde mensen te midden van de armen jaloers waren op de zwakken.

***non, mihi si linguae centum sint oraque centum,
ferrea vox, omnis scelerum comprehendere formas,
omnia poenarum percurrere nomina possim.***

(Aen. VI.625-627)

Hieronymus prijst Fabiola voor haar menslievendheid die zij met haar eigen rijkdom bekostigde. Fabiola richtte zelf een ziekenhuis op om zieken te verzorgen.¹²⁸ Zij deed dit zo liefdevol dat zelfs de gezonde armen door haar verzorgd wilden worden. Om de hoeveelheid ziektes die voorkwamen in het ziekenhuis van Fabiola weer te geven, wendt Hieronymus *Aeneis* VI.625-627 aan. Ditmaal heeft Hieronymus 'poenarum' veranderd in 'morborum'. Wederom gebruikt Hieronymus dit citaat om een hoeveelheid uit te drukken.¹²⁹

Het volgende Vergiliuscitaat in de brief is *Aeneis* XI.139:

***necdum spiritum exalauerat necdum debitam Christo reddiderat animam, et iam fama
uolans, tanti praenuntia luctus, totius urbis populos exsequias congregabat.***

(Ep. 77.11.2)

Nog niet had zij haar levensadem uitgeblazen, nog niet had ze haar geest die ze aan Christus verschuldigd was, teruggegeven, of het vliegende gerucht, het voorteken van zo grote rouw, bracht reeds het volk van de hele stad samen voor haar uitvaart.

***Et iam Fama volans, tanti praenuntia luctus,
Evandrum Evandrique domos et moenia replet,
quae modo victorem Latio Pallanta ferebat.***

(Aen. XI.139-141)

En Fama, zij vloog al, het voorteken van zo grote rouw, vervulde Evander en het huis van Evander en de stadsmuren, wie onlangs Pallas als overwinnaar op Latium droeg.

In paragraaf 11 meldt Hieronymus dat het nieuws over de dood van Fabiola zich als een lopend vuurtje door Rome verspreidde. Rome had een groot weldoenster en christin verloren. Met deze toespeling wordt Fabiola vergeleken met Pallas, zoon van koning Evander. In boek VIII bericht Evander de voorspelling aan Aeneas dat het Etrurische leger niet aangevoerd mag worden door een Italische man. Als deze voorspelling er niet was had hij zijn zoon Pallas tot aanvoerder gemaakt. Daarom kiest Evander Aeneas als leider tegen de Latijnen en verbindt Pallas aan hem. In de strijd tegen de Latijnen kwam Pallas te overlijden. Hij was een goede vechter die Aeneas hielp zijn doel te bereiken, het stichten van Rome. Beide personen hebben zich ingezet

¹²⁸ Ep. 77.6.1.

¹²⁹ Cf. pagina 34, 36.

voor het welzijn van Rome. Bovendien beschrijft de auteur van zowel de brief als de *Aeneis* in het vervolg hoe de laatste eer aan de held wordt bewezen.

Vlak na de vorige toespeling maakt Hieronymus een toespeling op *Aeneis* VIII.287-288:

hic iuuenum chorus, ille senum, qui carmine laudes femineas et facta ferant.

(Ep. 77.11.2)

Hier is een koor van de jongemannen, daar een van de ouden, om met een lied de verdiensten en daden van de vrouw te bezingen.

tum Salii ad cantus incensa altaria circum

populeis adsunt evincti tempora ramis,

hic iuuenum chorus, ille senum; qui carmine laudes

Herculeas et facta ferunt:

(Aen. VIII.285-288)

Wanneer de Salische priesters verschijnen rondom het brandende altaar voor gezangen, nadat zij de slapen omkranst hebben met populierenloof, is hier een koor van jongemannen, en daar een van ouden; die met een lied de verdiensten en daden van Hercules bezingen:

Hieronymus portretteert Fabiola als een grote heldin van Rome. Hieronymus ontleent zijn woorden aan een passage, waarin Aeneas bij Evander verblijft. Aeneas neemt deel aan een offerplechtigheid voor Hercules, die Evander en zijn volk vereren als een grote held. Hieronymus laat door '*Herculeas*' te veranderen in '*femineas*' de verzen slaan op Fabiola. Net als Hercules heeft zij grote daden verricht die bezongen moeten worden. *Aeneis* VIII.287-288 verwerkt Hieronymus in de passage over Fabiola's uitvaart. Het koor bestaat uit christelijke mannen, maar wat hun functie is, blijkt niet uit de brief. Deze verzen lijken hier vooral geplaatst te zijn als literair spel.

Epistula 79

Brief 79 is vergelijkbaar met de andere brieven die Hieronymus schreef aan aristocratische weduwen.¹³⁰ Ook in deze brief spoort hij een weduwe aan om een ascetisch leven te leiden. Hieronymus schreef brief 79 in 400/401. Deze brief is gericht aan Salvina, de dochter van Gildo, die hij nooit ontmoet heeft.¹³¹ Theodosius I huwelijkt Salvina uit aan Nebridius, het neefje van zijn echtgenote Flacilla, om te zorgen dat Gildo hem trouw bleef. Gildo was de gouverneur van Afrika.¹³² Hieronymus' vriend Avitus van Constantinopel drong hem aan een brief naar de voor hem onbekende vrouw te sturen (§1).¹³³ Na het opsommen van de redenen van zijn

¹³⁰ Cf. Ep. 30, 39, 54, 123.

¹³¹ PLRE I, 799.

¹³² Ep. 79.2; PLRE I, 396, 620.

¹³³ Kelly (1975), 216-217.

schrijven wijdt Hieronymus een aantal paragrafen aan de afkomst en het christelijke leven van Nebridius (§2-6). Vervolgens geeft Hieronymus Salvina advies over haar leven als weduwe (§7-11). Brief 79 bevat twee Vergiliuscitaten, waarvan de eerste in 6.2 is opgenomen:

*Nebridius pusio patrem quaerentibus exhibit: **sic oculos, sic ille manus, sic ora ferebat.***
(Ep. 79.6.2)

De jongen Nebridius deed degenen die zijn vader missen aan hem denken: zo had hij zijn ogen, zijn handen, zijn gelaatsuitdrukkingen.

*cape dona extrema tuorum,
o mihi sola mei super Astyanactis imago:
sic oculos, sic ille manus, sic ora ferebat;*
(Aen. III.488-490)

Neem de laatste geschenken van de jouwen, o enig evenbeeld van mijn Astyanax dat mij rest:
zo had hij zijn ogen, zijn handen, zijn gelaatsuitdrukkingen;

In paragraaf 6 spreekt Hieronymus over de twee kinderen van Salvina en Nebridius. Wanneer hij hun zoontje, Nebridius, noemt, verwijst Hieronymus naar *Aeneis* III.490. In deze passage spreekt Andromache Ascanius aan. Zij heeft in de oorlog zowel haar echtgenoot als zoon verloren. Om ervoor te zorgen dat de Trojaanse kostbare gewaden en mantel bij het nageslacht van Priamus bleven, schonk Andromache deze aan Ascanius.¹³⁴ Hieronymus draait hier de rollen om. In plaats van de woorden te laten uitspreken door een weduwe, spreekt hij ze uit tegen een weduwe. Voor de twee weduwen is er de troost dat de overledene voorleeft in een familielid.

Het tweede citaat is in 7.8 opgenomen:

*audi, quid ex persona uiduae continentis ethnicus poeta decantet: **ille meos, primus qui me sibi iunxit, amores abstulit; ille habeat secum seruetque sepulchro.***
(Ep. 79.7.8)

Hoor, wat een heidense dichter uit de persoon van een sobere weduwe laat opdreunen: 'Hij, die als eerste mij met zich in de echt verbonden heeft, heeft mijn liefde weggenomen; moge hij haar bij zich houden en bewaren in zijn graf.'

In deze passage vermeldt Hieronymus dat hij letterlijk twee verzen van Vergilius citeert. Hij noemt Vergilius '*ethnicus poeta*' en citeert de woorden uit *Aeneis* IV.28-29 die Dido uitspreekt. Hieronymus legt nadruk op het feit dat Vergilius een heiden was. Hieronymus haalt dit voorbeeld aan, om Salvina te overtuigen geen tweede huwelijk aan te gaan. In de *Aeneis* wenst Dido dat zij haar belofte om geen nieuwe echtgenoot

¹³⁴ Ascanius was de zoon van Aeneas en Creusa; Creusa was de zus van Hektor; De geschenken lijken een laatste link met het tragische verleden te zijn voordat Aeneas zijn nieuwe wereld binnengaat: Williams (1981), 158.

te trouwen waarmaakt.¹³⁵ Door deze verzen aan te halen heeft Hieronymus' waarschuwing aan Salvina een extra zware lading, aangezien Dido uiteindelijk haar belofte brak en op ongelukkige wijze stierf. Hieronymus kiest voor deze verzen, omdat zijn christelijke visie ondersteund wordt door heidense woorden.

Epistula 97

Hieronymus richtte brief 97 aan Pammachius en Marcella.¹³⁶ Deze korte brief is een inleiding op brief 98, de vertaling van de Paasbrief van bisschop Theophilus van Alexandrië.¹³⁷ Beide brieven zijn in 402 geschreven. In brief 97 zet Hieronymus zich fel af tegen de leer van Origenes en tegen Rufinus. Brief 97 bevat één citaat van Vergilius:

*ubi uenenatissima uipera,*¹³⁸ ***prima hominis facies utero commissa luporum?***
(Ep. 97.1.3)

Waar is de zeer giftige slang, van boven een voorkomen van een mens verbonden met het onderlijf van wolven?

prima hominis facies et pulchro pectore virgo
pube tenus, postrema immani corpore pristis,
delphinum caudas ***utero commissa luporum.***
(Aen. III.426-428)

Zij heeft van boven een voorkomen van een mens en is als een meisje met mooie borst tot aan de schaamstreek, van onder is ze een zeemonster met een reusachtig lijf, haar dolfijnenstaarten verbonden met het onderlijf van wolven.

In 1.3 heeft Hieronymus een citaat uit de Bijbel gekoppeld aan een citaat uit *Aeneis* III. Helenus wijst Aeneas op de gevaren die hij tijdens zijn tocht zal tegenkomen. Beide citaten slaan in de originele context op een monster. De Bijbelse woorden slaan op Leviathan en Vergilius beschrijft met deze verzen het uiterlijk van Scylla.¹³⁹ Hieronymus doelt met zijn verwijzing op Origenes, naar wie het origenisme is vernoemd.¹⁴⁰ Origenes interpreteerde de Bijbel aan de hand van het Platonische wereldbeeld.¹⁴¹ Ook door andere vooraanstaande christenen werd het origenisme gezien als ketterij. Tussen Hieronymus en zijn oude schoolvriend Rufinus was er een hevige strijd losgebarsten. Rufinus beschuldigde Hieronymus van ketterij, omdat Hieronymus

¹³⁵ Gould & Whiteley (1981), 108.

¹³⁶ Pammachius: cf. pagina 23; Marcella: cf. pagina 21.

¹³⁷ Ep. 97.3.

¹³⁸ De Leviathan was een Bijbelse slang, die symbool stond voor de vijanden van de Kerk: Jes. 27:1.

¹³⁹ Williams (1981), 147-148.

¹⁴⁰ Tazelaar (2008), 1325.

¹⁴¹ Baltes & Lakmann & Marksches (2015).

Origenes had geciteerd.¹⁴² Hieronymus verdedigt zich ook tegen deze beschuldigingen in zijn *Apologeticum adversus Rufinum*, waar hij bewondering voor Origenes' exegetische uitspraak, zonder Origenes' geloofsleer te volgen.¹⁴³ In de ruzie met Rufinus stonden Marcella en Pammachius aan Hieronymus' kant.¹⁴⁴ Hieronymus stelt het origanisme voor als een gevaarlijk monster. Met dit citaat uit de *Aeneis* waarschuwt Hieronymus zijn vrienden (en anderen die de brief zullen lezen) voor het gevaar van het origanisme.

Epistula 102

Brief 102, geschreven in 402, richtte Hieronymus aan Augustinus, bisschop van Hippo.¹⁴⁵ De correspondentie tussen de twee kerkvaders begon door brief 67 van Augustinus, die de bisschoppen in Noord-Afrika aanspoorde om kritiek te leveren op Hieronymus' Bijbelvertaling en -uitleg.¹⁴⁶ Vanwege het ontbreken van een afzender en de toon had Hieronymus brief 67 uit 399 eigenlijk niet willen beantwoorden.¹⁴⁷ Toch antwoordt Hieronymus met brief 102 na een jarenlange stilte.¹⁴⁸ Brief 102 is in drie paragrafen verdeeld. Ten eerste meldt Hieronymus aan Augustinus de redenen van zijn late antwoord, waaronder zijn twijfel of Augustinus werkelijk brief 67 had geschreven (§1). Vervolgens laat hij op scherpe toon weten geen interesse te hebben in een discussie over theologie (§2). Tenslotte haalt Hieronymus zijn dispuut met Rufinus aan, omdat Augustinus Rufinus' beschuldigingen richting Hieronymus heeft gelezen. Hiertegen wil Hieronymus zich later uitgebreid verdedigen (§3). Hieronymus maakt één verwijzing naar de *Aeneis*, namelijk in 2.2:

*nos nostra habuimus tempora et cucurrimus, quantum potuimus; nunc te currente et longa spatia transmittente nobis debetur otium simulque, ut cum uenia et honore tuo dixerim, ne solus mihi de poetis aliquid proposuisse uidearis, memento **Daretis et Entelli** et uulgaris prouerbii, quod bos lassus fortius figat pedem.*

(Ep. 102.2.2)

Wij hebben onze tijden gehad en wij hebben gerend, zoveel als we konden; nu is, terwijl jij rent en lange afstanden aflegt, ons rust verschuldigd. Tegelijk, opdat ik het met toestemming en jouw respect zeg, opdat jij niet als enige schijnt mij iets uit dichters te hebben voorgelegd, denk aan Dares en Entellus en aan het algemene spreekwoord, dat een vermoeide os zijn poot des te krachtiger in de grond boort.

¹⁴² Steinmann (1961), 226-227.

¹⁴³ Steinmann (1961), 230-231.

¹⁴⁴ Rebenich (2002), 48.

¹⁴⁵ Meer over Augustinus: zie e.g. PLRE II, 186-191.

¹⁴⁶ Steinmann (1961), 215-216.

¹⁴⁷ Ep. 102.1.

¹⁴⁸ Fürst (1999), 96.

Hieronymus was niet blij met de kritiek van Augustinus in brief 67. Daarbij had Hieronymus brief 67 ontvangen, nadat deze al verspreid was in Rome.¹⁴⁹ Daardoor reageerde hij fel met zijn verwijzing naar *Aeneis* V.362-484. In *Aeneis* V organiseert Aeneas lijkspele voor zijn vader Anchises. In *Aeneis* V.362-484 wordt een bokswedstrijd gehouden, waarvan de jonge Dares zichzelf aanvankelijk tot winnaar uitroept.¹⁵⁰ Toch komt er nog een tegenstander voor Dares: de oude bokskampioen Entellus. Nadat hij Dares verslagen heeft, verkondigt Entellus te stoppen met boksen.¹⁵¹ Hieronymus vergelijkt Augustinus en zichzelf met Dares en Entellus. Niet wil Hieronymus stoppen met zijn vak. Hieronymus maakt deze verwijzing echter, omdat hij zijn leeftijd en ervaring wil benadrukken. Ook al was Augustinus maar een paar jaar jonger dan Hieronymus, toch was hij degene die als groentje de oudgediende van de Bijbelstudie uitdaagde.¹⁵²

Epistula 105

Ook brief 105 schreef Hieronymus aan Augustinus.¹⁵³ Deze brief schreef hij in 404. In deze brief lijkt Hieronymus zich nog meer te ergeren dan in brief 102, omdat het lang duurt voordat de brieven van Augustinus hem bereiken (§1) en hij nog steeds geen bevestiging van Augustinus over brief 67 heeft ontvangen (§2-3).¹⁵⁴ Vervolgens laat Hieronymus weten dat hij niet gediend is van Augustinus' kritiek en dat op deze wijze hun vriendschappelijke correspondentie in gevaar wordt gebracht (§4-5). In 105.3 maakt Hieronymus een toespeling op *Aeneis* V.396:

*ego quondam miles, nunc ueteranus et tuas et aliorum debeo laudare uictorias, non ipse rursus **effeto corpore** dimicare,*

(Ep. 105.3.2)

Ooit was ik een soldaat, nu ben ik een veteraan en moet ik jouw overwinningen en die van anderen prijzen, en niet zelf weer met verzwakt lichaam strijden.

*non laudis amor, nec gloria cessit
pulsata metu; sed enim gelidus tardante senecta
sanguis hebet, frigentque **effetae in corpore** vires.*

(Aen. V.394-396)

Niet het verlangen naar eer, noch roem is geweken, nadat het was getroffen door vrees; maar, omdat de hoge leeftijd mij vertraagt, is mijn koude bloed immers traag, en zijn de verzwakte krachten in mijn lichaam verstijfd.

¹⁴⁹ Steinmann (1961), 217; Kelly (1975), 265.

¹⁵⁰ Williams (1981), 116.

¹⁵¹ Williams (1981), 136.

¹⁵² Kelly (1975), 265.

¹⁵³ Cf. pagina 43.

¹⁵⁴ Het was over het algemeen lastig een betrouwbare bode te vinden: Fürst (1999), 90-91.

Wederom verwijst Hieronymus naar de bokswedstrijd van Dares en Entellus in *Aeneis* V. Met deze passage laat Hieronymus weten zijn strijd tegen anderen te staken. Ook deze keer kiest Hieronymus voor de rol van Entellus, maar verandert ‘*effetae in corpore vires*’ in ‘*effeto corpore*’.¹⁵⁵ Vanwege zijn leeftijd wil Entellus niet meer vechten, maar Acestes spoort hem aan dit toch te doen.¹⁵⁶ Net als Entellus heeft Hieronymus lang genoeg met anderen over geloofskwesties gedisputeerd, maar wanneer hij geen andere keuze heeft, zal hij ook weer strijden. Hieronymus noemt zichzelf een gepensioneerd soldaat van het leger van Christus, die niet langer het “ware” geloof hoeft te verdedigen.¹⁵⁷ Later, na brief 115, zal het Augustinus duidelijk worden dat hij Hieronymus beter op een andere toon kan benaderen, waardoor hij in het vervolg een betere relatie met Hieronymus krijgt.¹⁵⁸

Epistula 106

Brief 106 is gericht aan Sunnia en Fretela, twee Gothische vrouwen, die vanuit Constantinopel als missionarissen rondtrokken.¹⁵⁹ Deze lange brief is gericht aan voor Hieronymus onbekende vrouwen. Van brief 106 is niet bekend wanneer Hieronymus deze precies heeft geschreven, maar men schat tussen 404-410. Hieronymus begint zijn brief met een introductie waarin hij uitweidt over de vraag van de dames (§1-2). Zij wilden graag na een vergelijking van de Latijnse met de Griekse psalmen weten wat er in het Hebreeuws stond.¹⁶⁰ Vervolgens geeft Hieronymus uitleg over verschillende psalmen (§3-85). In de laatste paragraaf voegt hij vertalingen van Griekse woorden toe. Brief 106 bevat drie citaten uit de *Aeneis* die alledrie verwerkt zijn in dezelfde passage:

*ego puto in id ipsum significari et ‘horrendum’ – non, ut uulgi existimat, despiciendum et squalidum – secundum illud: **mihi frigidus horror membra quatit et: horror ubique animo, simul ipsa silentia terrent et: monstrum horrendum, ingens et multa his similia.***
(Ep. 106.57.1)

Ik meen dat ook ‘huiveringwekkend’ op dezelfde wijze wordt aangeduid – niet ‘verachtelijk’ en ‘smerig’, zoals het volk het aanduidt – naast die betekenis: ‘Een koude rilling schokt mijn ledematen’ en ‘Overall is er een rilling in mijn geest, en tegelijk verschrikken de stiltes zelf’ en ‘Een huiveringwekkend reusachtig monster’ en veel woorden die hierop lijken.

¹⁵⁵ Cf. pagina 44.

¹⁵⁶ Williams (1981), 125.

¹⁵⁷ Cf. 2 Tim. 2:3. De beeldspraak van ‘het leger van Christus’ komt ook voor in Ep. 52 en 107.

¹⁵⁸ Steinmann (1961), 218, 243; Kelly (1975), 268. Hieronymus schrijft Augustinus via brief 115 een verzoek om voortaan op vriendelijkere toon brieven uit te wisselen.

¹⁵⁹ Hieronymus stuurt dit antwoord ook aan Avitus uit Constantinopel, die om hetzelfde als de twee vrouwen had gevraagd: Ep.106.2.2.

¹⁶⁰ Kelly (1975), 285.

Hieronymus zet in 57.1 de betekenissen van ‘huiveringwekkend’ uiteen. Dit doet hij door eerst naar de laatste woorden van *Aeneis* III. 29 en de eerste woorden van III. 30 te verwijzen. In deze passage kreeg Aeneas na zijn aankomst in Thracië een huiveringwekkende klacht van de overleden Trojaan Polydorus te horen.¹⁶¹ Het tweede vers dat hij overneemt, is *Aeneis* II.755. Aan het einde van *Aeneis* II gaat Aeneas tijdens de val van Troje op zoek naar zijn verloren vrouw Creusa. Tijdens zijn zoektocht ziet hij hoe vreselijk Troje verwoest is door de Grieken. Tenslotte neemt Hieronymus het eerste zinsdeel van *Aeneis* III.658 over. Met dit vers bedoelt Aeneas de cycloop Polyphemos. De oorspronkelijke context van deze citaten is in dit geval niet van belang. In psalm 88.8 staan de grootsheid van God en de vrees voor God centraal. Hieronymus kijkt hier alleen naar de woorden in de *Aeneis* die ‘huiveringwekkend’ het beste weergeven en ook van toepassing zijn op psalm 88.8.¹⁶²

Epistula 107

Hieronymus schreef in 402-403 brief 107 aan Laeta, de schoondochter van Paula en dochter van Publilius Caeionius Caecina Albinus, een heidense hoge priester.¹⁶³ Zij had na een aantal miskramen, met haar echtgenoot Toxotius een dochter gekregen, die Paula heette. In de voorafgaande brief had Laeta Hieronymus om advies gevraagd voor de opvoeding van haar dochter.¹⁶⁴ Laeta wilde Paula wijden aan het ascetische leven. Hij begint zijn antwoord met het prijzen van Laeta's keuze en de hoop op de bekering van haar vader (§1-3). Dan vervolgt Hieronymus zijn brief met adviezen voor Paula's opvoeding (§4-12). Hij eindigt de brief met het voorstel om Paula naar Bethlehem te sturen, waar haar grootmoeder en Hieronymus haar kunnen opvoeden (§13). In 13.3 heeft Hieronymus een verwijzing naar Vergilius verwerkt:

*illam uideat, illam amet, illam **primis miretur ab annis**, cuius et sermo et habitus et incessus doctrina uirtutum est.*

(Ep. 107.13.3)

Moge zij zorgen voor haar, moge zij haar liefhebben, moge zij haar bewonderen vanaf de eerste jaren, van wie de manier van spreken, kleding en manier van lopen een les in deugden is.

*hunc tibi praeterea, spes et solacia nostri,
Pallanta adiungam; sub te tolerare magistro
militiam et grave Martis opus, tua cernere facta
adsuescat **primis** et te **miretur ab annis**.*

(Aen. VIII.514-517)

¹⁶¹ Aeneas trok een struik uit de grond op de plek waar Polydorus door Griekse pijlen werd gedood: Williams (1981), 63.

¹⁶² In de moderne volgorde is het psalm 89.4.

¹⁶³ Paula: PLRE I, 492; cf. Rebenich (2002), 131. Publilius Caeionius Caecina Albinus: PLRE I, 34-35.

¹⁶⁴ Kelly (1975), 273.

Bovendien zal ik Pallas hier aan jou verbinden, onze hoop en troost; moge hij zich eraan gewennen de krijgsdienst onder jou als leraar en het zware werk van Mars uit te houden, jouw daden te aanschouwen en jou te bewonderen vanaf de eerste jaren.

In 13.3 spoort Hieronymus Laeta aan om Paula Minor in het vrouwenklooster in Bethlehem te laten opgroeien bij Paula Maior en Eustochium. Hij stelt voor dat het meisje begeleid wordt door haar tante Eustochium, omdat zij volgens Hieronymus hét voorbeeld van een non was.¹⁶⁵ Met de toespeling op *Aeneis* VIII.517 trekt Hieronymus een parallel tussen Aeneas en Eustochium. In de bovenstaande passage spreekt koning Evander Aeneas toe. Evander hoorde door een orakel dat hij een niet-Italiër tot legerleider moest aanstellen om tegen de Latijnen te vechten. Hier vraagt hij aan Aeneas om die legerleider te worden en zijn zoon Pallas op te leiden. De vergelijking is extra sterk door ‘*sub te magistro*’ in VIII.515, aangezien Hieronymus Eustochium tot de lerares van Paula wil maken. Bovendien dienen zowel Aeneas als Eustochium in een leger en zal Paula naar het voorbeeld van Eustochium ook gaan strijden in het leger van Christus.¹⁶⁶

Epistula 108

Brief 108 is een grafrede voor de overleden Paula.¹⁶⁷ Deze brief schreef Hieronymus in 404 aan haar dochter Eustochium.¹⁶⁸ In de brief spreekt Hieronymus niets anders dan lof voor Paula uit. Hieronymus begint met dank voor het leven van Paula (§1-2). Daarna spreekt hij over haar afkomst en huwelijk (§3-4). Vervolgens staat Paula’s zorg voor zieken en armen centraal (§5). In de volgende paragrafen bespreekt Hieronymus de reizen van Paula, met als uiteindelijke bestemming Bethlehem (§6-14). Bovendien komen haar positieve eigenschappen, haar toewijding aan het ascetisme, de organisatie van het vrouwenklooster en haar studie onder Hieronymus aan bod (§15-26). Hieronymus eindigt Paula’s levensbeschrijving met haar dood en begrafenis (§27-30). Tenslotte besluit hij de brief met een troostwoord voor Paula’s dochter en een grafschrift (§31-34). In brief 108 zijn drie citaten verwerkt. De eerste toespeling is op *Aeneis* I.288:

tali igitur stirpe generata iunctaque uiro Toxotio, qui Aeneae et Iuliorum altissimum sanguinem trahit. unde etiam Christi uirgo, filia eius, Eustochium Iulia nuncupatur et ipse Iulius, a magno demissum nomen Iulo.

(Ep. 108.4.1)

¹⁶⁵ Kelly (1975), 99.

¹⁶⁶ Voor de beeldspraak van ‘het leger van Christus’, cf. pagina 27 en 45.

¹⁶⁷ Cf. pagina 19.

¹⁶⁸ Cf. pagina 18.

Zij is dus geboren uit zo'n familie en getrouwd met haar man Toxotius, die de hoogste afstamming aan Aeneas en de Julii ontleent. Daarom wordt de maagd van Christus, hun dochter Eustochium, ook Julia genoemd en hij zelf Julius, een naam afgeleid van de grote Julius.

*nascetur pulchra Troianus origine Caesar,
imperium oceano, famam qui terminet astris,—
Julius, a magno demissum nomen Iulo.*

(Aen. I.286-288)

Uit het voortreffelijke geslacht zal een Trojaanse Caesar geboren worden, die de macht voert tot aan de oceaan, en zijn roem door de sterren, - Julius, een naam afgeleid van de grote Julius.

Na de bespreking van Paula's afkomst begint Hieronymus de vierde paragraaf met Toxotius' afkomst. Hieronymus is de enige overgebleven antieke bron die Toxotius' afstamming van Aeneas noemt.¹⁶⁹ Uit welke bron Hieronymus deze informatie heeft geput, is niet bekend. De geciteerde woorden uit *Aeneis* I zegt Venus tegen haar zoon Aeneas. Zij vertelt hem over zijn toekomstige nageslacht dat vernoemd zal worden naar zijn zoon Ascanius. Met dit citaat verklaart Hieronymus de herkomst van de naam Julius en Julia.

Paragraaf 7.2 bevat de laatste twee toespelingen in deze brief:

*inter Scyllam et Charybdim Adriatico se credens pelago quasi per stagnum uenit
Methonen ibique refocilato paululum corpusculo **et sale tabentis artus in litore ponens,**
per Maleas et Cytheram **sparsasque per aequor Cycladas et crebris... freta concita**
terris post Rhodum et Lyciam tandem uidit Cyprum,*

(Ep. 108.7.2)

Toen zij zich tussen Scylla en Charybdis waagde op de Adriatische zee, kwam zij als het ware over het water in Methoni. Nadat daar haar lichaampje langzaam was verkwikt en terwijl ze haar ledematen vermoeid door de zee op de kust neerlegde, ging zij langs Malea en Cythera en de Cycladen verspreid over het zeevlak en langs de snelstromende zee-engten bij talrijke landen en na Rhodus en Lycië zag zij tenslotte Cyprus.

*ac magno telluris amore
egressi optata potiuntur Troes harena,
et sale tabentis artus in litore ponunt.*

(Aen. I.171-173)

Nadat de Trojanen van boord zijn gegaan, bereiken zij met groot verlangen naar land het begeerde zand, en leggen zij hun ledematen vermoeid door de zee op het strand neer.

*linquimus Ortygiae portus, pelagoque volamus,
bacchatamque iugis Naxon viridemque Donyssam,
Olearon, niveamque Paron, **sparsasque per aequor**
Cycladas, et crebris legimus freta consita terris.*

¹⁶⁹ PLRE I, 921.

Wij verlaten de haven van Ortygia, en vliegen over zee langs het Bacchische Naxos met bergen en het groene Donusa, Olearos, en het sneeuwwitte Paros, en wij varen langs de Cycladen verspreid over het zeevlak, en de snelstromende zee-engten bij talrijke landen.

In paragraaf 7 beschrijft Hieronymus de reis van Paula naar Palestina. Onderweg stopte ze in het Griekse Methoni, waar zij kon uitrusten van de zeereis. Deze rust was van groot belang om haar tocht te vervolgen. Hieronymus gebruikt hier 'lichaampje', omdat Paula erg verzwakt was door haar ascetische leefstijl.¹⁷⁰ In deze passage uit *Aeneis* I bereiken Aeneas en zijn makkers de kust van Libië, waar zij na hun tocht vanuit Troje aanspoelen.¹⁷¹ Net als de Trojanen heeft Paula een vermoeiende tocht achter de rug die ze zal vervolgen om haar eindbestemming te bereiken. Bovendien is de parallel nog sterker doordat zij de echtgenote van een afstammeling van Aeneas was. In boek III vertelt Aeneas aan Dido waarheen zijn makkers en hij gevaren waren, voordat zij bij haar in Afrika aankwamen. Zij voeren langs de Cycladen-eilanden, waarlangs Paula ook voer voordat ze haar volgende tussenstop, Cyprus, bereikte. Hieronymus kiest dit citaat, omdat Paula net als de Trojanen langs Griekse gebieden reisde.

Epistula 118

Hieronymus richtte brief 118 aan Julianus uit Dalmatië, een rijke man van goede komaf. Julianus bekostigde de bouw van kloosters en het leven van monniken. Hieronymus schreef deze brief in het jaar 407, waarin de Goten een groot deel van het Romeinse rijk bezetten, waaronder Dalmatië.¹⁷² Hieronymus had van Ausonius, waarschijnlijk Julianus' broer, het nieuws over Julianus' familie gehoord (§1).¹⁷³ Julianus had namelijk zijn echtgenote Faustina en twee dochters verloren (§2). Hieronymus toont het voorbeeld van Job, die in een vergelijkbare situatie als Julianus zat (§3-4). Tenslotte toont Hieronymus voorbeelden uit zijn vriendenkring, die de rijkdom hebben ingeruild voor het geloof en spoort Julianus aan zijn leven aan het ascetisme te wijden (§5-7). Over de relatie van Hieronymus en Julianus is niet veel bekend, maar het is waarschijnlijk dat Julianus een vriend uit zijn jeugd was, omdat hij ook uit Dalmatië kwam. Brief 118 bevat één citaat:

*ut cetera taceam, domestica sanctae Uerae exempla sectare, quae uere secuta
Christum peregrinationis molestiam sustinet, et sit tibi tanti **dux femina facti**.*

(Ep. 118.7.4)

¹⁷⁰ Ep. 108.19.

¹⁷¹ Gould & Whiteley (1999), 63.

¹⁷² Kelly (1975), 296-297.

¹⁷³ PLRE II, 637.

Om over andere dingen te zwijgen, volg het huisvoorbeeld van de heilige Vera na, die waarlijk als volgster van Christus de last van de pelgrimstocht verdraagt, en moge zij jouw leidsvrouw van een zo grote daad zijn.

Pygmalionis opes pelago; dux femina facti.

(Aen. I. 364)

Het verwerkte citaat komt hier voor de tweede keer voor in Hieronymus' brieven corpus.¹⁷⁴ Wederom gebruikt Hieronymus dit citaat in een brief aan een vriend die zijn echtgenote is verloren. Ditmaal is niet de overleden echtgenote de leidster, maar Vera. Zij was een pelgrim en een religieus familielid van Julianus.¹⁷⁵ Zoals Dido voor zichzelf en haar gevolg op zoek ging naar een veilige plek, kan Vera Julianus helpen. Zij verlaat het bezette gebied door een pelgrimstocht te maken. Daarmee toont Vera Julianus een voorbeeld in de zoektocht naar Christus. Net als in brief 66 is dit citaat ook hier gekozen, omdat een vrouw de leiding neemt en een man begeleidt naar een veilige haven.

Epistula 119

Brief 119 schreef Hieronymus in 406 aan Minervius en Alexander, twee monniken uit Toulouse. De monniken hadden vragen over een tweetal Bijbelpassages. Hun brief ontving Hieronymus dankzij Sisinnius van Toulouse. Via hem stond Hieronymus in contact met Exsuperius, de bisschop van Toulouse, van wie Hieronymus financiële steun voor zijn kloosters in Bethlehem kreeg.¹⁷⁶ Hieronymus begint de brief met een bericht over Sisinnius en de manier van het beantwoorden van de vragen van Minervius en Alexander (§1). Vervolgens beantwoordt hij hun vragen aan de hand van vertalingen van andere exegeten (§2-10). Tenslotte legt Hieronymus uit waarom hij voor deze manier van antwoorden gekozen heeft (§11-12). Brief 119 bevat één verwijzing naar de *Aeneis*:

in terra aurum quaeritur et de fluuiorum alueis splendens profertur glarea Pactolusque ditior caeno est quam fluento.

(Ep. 119.11.4)

In de aarde wordt goud gezocht en uit rivierbeddingen wordt glanzend kiezelzand te voorschijn gehaald en de Pactolus is rijker aan slijk dan aan water.

*te quoque magnanimae viderunt, Ismare, gentes
volnera dirigere et calamos armare veneno,*

¹⁷⁴ Cf. pagina 35-36.

¹⁷⁵ Julianus: PLRE II, 637; Vera: PLRE II, 1154.

¹⁷⁶ Kelly (1975), 291.

*Maeonia generose domo, ubi pinguis culta
exercentque viri Pactolusque inrigat auro.*

(Aen. X.139-142)

Ook jou, Ismarus, zagen de edelmoedige families wonden uitdelen en rieten pijlen van gif voorzien, thuis bij het edele Maeonische geslacht, waar de mannen de vruchtbare akkers bewerken en de Pactolus ze onderdompelt in goud.

In paragraaf 11 verdedigt Hieronymus zijn keuze voor de Bijbelvertalingen van ketters. Ook in deze brief zet Hieronymus zich af tegen de beschuldigingen van ketterij. Volgens Hieronymus is het toch mogelijk om mannen die een dwaalleer aanhangen vanwege hun geleerdheid en studie te waarderen. De studies van deze mannen vergelijkt Hieronymus met de Pactolus. De Pactolus was een rivier in Lydië, waaruit goud werd gehaald.¹⁷⁷ Hij verwijst naar *Aeneis* X.142, omdat hij met de beeldspraak kan verduidelijken waarom hij de mannen met ketterse ideeën aanhaalt. De ketterse leerstellingen zijn volgens Hieronymus zoals de Pactolus. De modder van de Pactolus staat symbool voor de dwalingen binnen hun leer en het goud dat men in de bodem vindt, staat symbool voor de goede elementen uit hun studie die men kan gebruiken om tot het juiste geloof te komen.

Epistula 122

Brief 122 is gericht aan Rusticus, een rijke christen uit Aquitanië. Hieronymus schreef deze brief in 407. Net als Dalmatië was ook de Romeinse provincie Gallië bezet door de Goten.¹⁷⁸ Rusticus en zijn vrouw Artemia hadden besloten om hun leven aan het geloof te wijden.¹⁷⁹ Zij volhardde in dit besluit en vertrok naar Bethlehem, maar hij niet. Rusticus had Artemia beloofd om ook boete te doen in Bethlehem. Hieronymus en Rusticus kenden elkaar niet, maar Artemia verzocht Hieronymus haar man te schrijven.¹⁸⁰ Zij hoopte dat Hieronymus Rusticus kon overtuigen zich aan zijn belofte te houden.¹⁸¹ In de eerste paragrafen geeft Hieronymus aan de hand van de Bijbel veel voorbeelden van Gods menslievendheid en vergeving van zondaars die berouw tonen (§1-3). Hieronymus besluit de brief met een aansporing om Artemia's voorbeeld te volgen (§4). Dit besluit bevat een citaat van Vergilius:

tanti dux femina facti est et non sequeris eam, in cuius salute candidatus es fidei?

(Ep. 122.4.3)

Een vrouw is de leidster van een zo grote daad en zou je haar niet volgen, in wier behoud jij kandidaat voor het geloof bent?

¹⁷⁷ Jordan (1999), 43.

¹⁷⁸ Ep. 122.4.3-4.

¹⁷⁹ PLRE II, 963.

¹⁸⁰ Ep. 122.1.1.

¹⁸¹ Ep. 122.4.1.

Pygmalionis opes pelago; dux femina facti.

(*Aen.* I. 364)

Voor de derde maal kiest Hieronymus voor een verwijzing naar *Aeneis* I.364.¹⁸² Hieronymus meldt in de laatste paragraaf aan Rusticus dat Artemia ook voor zijn behoud bidt en op zijn komst naar Bethlehem hoopt. Hieronymus noemt Artemia ‘*dux femina facti*’, omdat zij het voorbeeld van een goede christen aan haar echtgenoot toont. Ook elders noemt Hieronymus de vrouwen het zwakke geslacht, van wie mannen desalniettemin kunnen leren.¹⁸³ Niet alleen is hier de overeenkomst tussen Artemia en Dido van belang, maar ook het zoeken van een veilige haven na het vertrek uit gevaarlijk gebied. Zoals Tyrus gevaarlijk is voor Dido en haar gevolg, is het bezette Aquitanië gevaarlijk voor Artemia en Rusticus. Omdat Artemia net als Dido de leiding over de man neemt en een veilige plek biedt, kiest Hieronymus voor dit citaat.

Epistula 123

Hieronymus schreef brief 123 in 409 aan Geruchia, een rijke weduwe uit Gallië.¹⁸⁴ Na het overlijden van haar echtgenoot stonden huwelijkskandidaten voor de aristocrate klaar, maar zij wilde niet trouwen.¹⁸⁵ In deze brief geeft Hieronymus Geruchia redenen om geen tweede huwelijk aan te gaan, zoals hij ook andere weduwen hierover geschreven heeft.¹⁸⁶ Hieronymus opent brief 123 met een beschrijving van haar familie (§1-2). Daarna haalt Hieronymus Paulus’ mening en raad met betrekking tot een tweede huwelijk aan (§3-6). Vervolgens geeft Hieronymus heidense en Oudtestamentische voorbeelden van redenen om een tweede huwelijk af te houden (§7-12). Daarnaast ontkracht Hieronymus redenen om een nieuw huwelijk te sluiten en noemt de inval van de barbaren een extra reden om niet te trouwen (§13-16). Hieronymus eindigt zijn betoog met zijn conclusie (§17). Brief 123 bevat maar liefst zes verwijzingen naar Vergilius. De eerste twee verwijzingen zijn in 7.2 verwerkt:

*stringam breuiter reginam Carthaginis, quae magis ardere uoluit quam **larbae regi**
nubere,*

(*Ep.* 123.7.2)

Kort zal ik de koningin van Carthago noemen, die liever wilde branden dan trouwen met koning larbas.

¹⁸² Cf. pagina 35-36, 50.

¹⁸³ *Ep.* 122.4.3.

¹⁸⁴ PLRE II, 509.

¹⁸⁵ *Ep.* 123.2.2.

¹⁸⁶ Furia (*Ep.* 54) en Salvina (*Ep.* 79): *Ep.* 123.17.

Tijdens de bespreking van heidense voorbeelden noemt Hieronymus Dido, aangeduid met *'reginam Carthagini'*. In deze passage maakt Hieronymus een toespeling op *Aeneis* IV.20-29 en 36. Met het eerste deel van de betrekkelijke bijzin verwijst Hieronymus naar Dido's uitspraak dat ze liever sterft dan een nieuw huwelijk te sluiten, omdat ze beloofd heeft geen echtgenoot na Sychaeus te nemen. Het tweede deel van de bijzin is een verwijzing naar de woorden van Anna. Tijdens het troosten van Dido noemt zij Iarbas.¹⁸⁷ Dido heeft Iarbas als huwelijkskandidaat afgewezen vanwege haar eed, maar Anna voegt nog het ontbreken van liefde als reden toe. Hieronymus heeft hier voor deze verwijzingen gekozen, omdat Geruchia zich net als Dido heeft voorgenomen om geen ander huwelijk aan te gaan en andere huwelijkskandidaten heeft afgewezen.

De volgende twee citaten zijn in 13.1 verwerkt:

quasi in breui tabella latissimos terrarium situs ostendere uolui, ut pergam ad alias quaestiunculas, quarum prima de Annae consilio est: solane perpetua maerens carpere iuuenta nec dulces natos Ueneris nec praemia noris? id cinerem aut manes credis curare sepultos? cui breuiter respondeat ipsa, quae passa est: tu lacrimis euicta meis, tu prima furentem his, germana, malis oneras atque obicis hosti. non licuit thalami expertem sine crimine uitam degere more ferae tales nec tangere curas. non seruata fides cineri promissa Sychaeo.

(Ep. 123.13.1)

Als in een klein overzicht wilde ik zeer uitgestrekte plaatsen tonen, opdat ik doorga naar andere kleine problemen, waarvan de eerste betrekking heeft op het advies van Anna: 'Zul jij treurend verteerd worden door een voortdurende eenzame jeugd en zul je niet weten van zoete nakomelingen en vreugdes van Venus? Geloof je dat de as of begraven schimmen hierom geven?' En zij zelf antwoordt kort aan haar, die het heeft ervaren: 'Jij, mijn zus, overtuigd door mijn tranen, belaaft als eerste mij, waanzinnige, met deze ellende en levert mij uit aan de vijand. Niet mocht ik een leven vrij van een huwelijk, zonder misdaad, op de manier van een wild dier doorbrengen en op geen zorgen stuiten. Niet is de beloofde trouw aan de as van Sychaeus behouden.'

Hieronymus heeft letterlijk de verzen *Aeneis* IV.32-34 en *Aeneis* IV.548-552 overgenomen.¹⁸⁸ Hieronymus geeft Dido als voorbeeld van een weduwe die een tweede huwelijk aanging. Met de uitspraak van Anna in *Aeneis* IV.32-34 laat Hieronymus zien welke argumenten de voorstanders van een tweede huwelijk kunnen aanhalen. Het kinderargument kan men in Geruchia's geval niet aanhalen, aangezien zij al een zoon heeft gebaard.¹⁸⁹ Ondanks dat het citaat niet geheel van toepassing is op Geruchia, lijkt Hieronymus hiermee zijn volgende citaat te ondersteunen. De woorden in *Aeneis* IV.548-552 spreekt Dido uit, wanneer zij besloten heeft om te

¹⁸⁷ Iarbas was een Afrikaanse koning: Gould & Whiteley (1981), 59-60.

¹⁸⁸ IV.32-33: cf. pagina 29.

¹⁸⁹ Ep. 123.2.1.

sterven. Na het mislukte huwelijk met Aeneas ziet Dido geen andere uitweg. Ze heeft spijt van haar beslissing en had niet naar de overtuigende woorden van haar zus moeten luisteren. Geruchia moet niet luisteren naar soortgelijke adviezen die zij uit haar omgeving kan krijgen. Hieronymus citeert de ervaring van Dido, opdat Geruchia gewaarschuwd is en niet dezelfde fout zal maken.

Hieronymus heeft het vijfde citaat in 15.3 verwerkt:

*Mogontiacus, nobilis quondam ciuitas, capta atque subuersa est et in ecclesia multa hominum milia trucidata, Uangiones longa obsidione finiti, Remorum urbs praepotens, Ambiani, Atrabatae **extremique hominum Morini**, Tornacus, Nemetae, Argentoratus translatae in Germaniam,*

(Ep. 123.15.3)

Mainz, ooit een beroemde stad, is ingenomen en vernietigd en in de kerk zijn vele duizenden mensen afgemaakt, en Worms is door een langdurige belegering verwoest. De zeer machtige stad van Reims, van Amiens, van Arras en de Morini, de verst afgelegenen van de mensen, de inwoners van Doornik, Speyer en Straatsburg zijn overgebracht naar Germanië.

*Euphrates ibat iam mollior undis,
extremique hominum Morini, Rhenusque bicornis,
indomitique Dahae, et pontem indignatus Araxes.*

(Aen. VIII.726-728)

De Eufraat vloeide reeds zachter met golven, en de Morini, de verst afgelegenen van de mensen, en de Rijn met dubbele monding, en de onbedwingbare Dahers en de Araxes, verontwaardigd over de brug, waren er.

Hieronymus kiest hier voor de eerste helft van *Aeneis* VIII.727. Deze woorden ontleent Hieronymus aan de ekphrasis van Aeneas' schild dat gemaakt is door Vulcanus. Op dit schild is onder andere het toekomstige Romeinse rijk afgebeeld. Dit grote rijk bestaat nog steeds in het begin van de vijfde eeuw, maar nu hebben de barbaren invallen in het Romeinse rijk gedaan en deze gebieden bezet. Hieronymus gebruikt dit citaat om delen van hetzelfde rijk te beschrijven, maar dan onder andere omstandigheden. Hieronymus heeft ervoor gekozen om alleen de provincie Gallië met een Vergiliuscitaat aan te duiden. De Morini waren namelijk een volksstam die uit *Gallia Belgica*, waar de Rijn en de Waal stroomden.¹⁹⁰ Waarschijnlijk staat dit citaat hier, omdat het in de ekphrasis van het schild de enige aanduiding is van Gallië, de provincie waar Geruchia vandaan komt.

Tenslotte is de zesde toespeling op de *Aeneis* in 16.4 verwerkt:

*non, mihi si linguae centum sint oraue centum,
ferrea vox, omnes captorum dicere poenas,
omnia caesorum **percurrere nomina possim.***

¹⁹⁰ Gould & Whiteley (1979), 114-115.

(Ep. 123.16.4)

Niet zou ik, ook al had ik honderd tongen en honderd monden en een stem van ijzer, alle kwellingen van gevangenen, alle namen van gesneuvelden kunnen opsommen.

***non, mihi si linguae centum sint oraque centum,
ferrea vox, omnis scelerum comprehendere formas,
omnia poenarum percurrere nomina possim.***

(Aen. VI.625-627)

Voor de vierde maal citeert Hieronymus *Aeneis* VI.625-627.¹⁹¹ In paragraaf 16 noemt Hieronymus een aantal veldheren uit de Romeinse geschiedenis, die Rome heeft verslagen. Historiografen beschreven deze grootse overwinningen. Hieronymus vraagt zich af wie nu, aangezien de rollen zijn omgedraaid, de val van Rome zal beschrijven. Hij krijgt vanuit Bethlehem mee dat Rome niet meer zo sterk als vroeger is en niet genoeg weerstand kan bieden tegen de barbaren. In tegenstelling tot in de andere brieven met hetzelfde citaat noemt Hieronymus dit keer geen voorbeelden van kwellingen en zegt meteen dat het er ontzettend veel zijn. Ook hier plaatst Hieronymus dit citaat, omdat hij op literaire wijze het enorme aantal van kwellingen en slachtoffers wil benadrukken.

Epistula 125

In 409-410 richtte Hieronymus brief 125 aan Rusticus, een monnik uit Marseille.¹⁹² Rusticus had na zijn opleiding in Rome besloten om een ascetisch leven te leiden en hij vroeg Hieronymus in een brief om een verhandeling over het cenobitische kloosterleven.¹⁹³ Met brief 125 willigt Hieronymus Rusticus' verzoek in. Bovendien meldt hij dat hij ook een verhandeling over het priesterleven heeft geschreven.¹⁹⁴ Hieronymus introduceert de zware taak waarvoor Rusticus heeft gekozen en wijst hem op mogelijke obstakels (§1-4). Vervolgens geeft Hieronymus uitleg over de omgang met kritiek en over de ascese in het algemeen (§5-8). Daarna bespreekt hij de voordelen van het cenobitische leven tegenover het kluizenaarschap (§9-10). Wederom is ascese het onderwerp, maar dan binnen een kloostergemeenschap (§11-15). Daarnaast geeft Hieronymus voorbeelden van het verkeerde monastieke leven (§16-19). Hieronymus besluit brief 125 met een aansporing tot volharding van Rusticus' besluit (§20). Deze brief bevat twee citaten die Hieronymus beide in 7.2 heeft verwerkt:

¹⁹¹ Cf. pagina 34, 36-37, 39.

¹⁹² Rebenich (2002), 131.

¹⁹³ Cain (2009), 151-152. Cenobitisme: het leven aan de ascese wijden in een georganiseerde gemeenschap (van de samenstelling van de Griekse woorden κοινός 'gemeenschappelijk' en βίος 'leven').

¹⁹⁴ Nepotianus (Ep. 52): Ep. 125.8.2.

matrem ita uide, ne per illam alias uidere cogaris, quarum uultus cordi tuo haereant et tacitum uiuat sub pectore uulnus.

(Ep. 125.7.2)

Bezoek je moeder maar zó, dat je niet door haar gedwongen wordt anderen te bezoeken, van wie de gestalten in jouw hart blijven hangen en een geheime wond onderin jouw borst doet leven.

*haerent infixi pectore vultus
verbaque, nec placidam membris dat cura quietem.*

(Aen. IV.4-5)

Zijn ingeprente gelaatsuitdrukkingen en woorden blijven hangen in haar borst, en niet gunt het liefdesverdriet aangename rust aan haar ledematen.

*est mollis flamma medullas
interea, et tacitum vivit sub pectore vulnus.*

(Aen. IV.66-67)

De vlam verteert ondertussen het zachte merg, en een geheime wond leeft onderin haar borst.

In paragraaf 7 wijst Hieronymus Rusticus op het belang van de zielenzorg. Dit kan Rusticus pas doen als hij bezit en lust afwijst. Hieronymus zegt in deze passage dat Rusticus zijn moeder moet blijven bezoeken, maar dat hij niet een gezin moet stichten, omdat zijn moeder dat wil. Bovendien is er het gevaar dat Rusticus op een van de dienstmeisjes van zijn moeder verliefd kan worden.¹⁹⁵ Daarom is het volgens Hieronymus beter om het huis te verlaten. Hieronymus kiest ervoor om de modus van de persoonsvorm in IV.4 en 67 te veranderen, 'pectore' in IV.4 te vervangen door 'cordi' en hij kiest voor de modernere spelling van 'vultus' en 'vulnus'. Hieronymus beschrijft de mogelijke liefde- en lustgevoelens met twee citaten uit *Aeneis* IV. De citaten slaan in *Aeneis* IV op de liefde die Dido voor Aeneas voelt. Hier gebruikt Hieronymus de ondraaglijke pijn van Dido als voorbeeld van verliefd-zijn. Dido's liefde is het voorbeeld van een kwelling die Rusticus moet vermijden.

Epistula 126

Hieronymus schreef brief 126 aan Flavius Marcellinus en zijn echtgenote Anapsychia. Marcellinus was een keizerlijke secretaris in Noord-Afrika.¹⁹⁶ Deze brief schreef Hieronymus in 411, een jaar na de plundering van Rome. Marcellinus en Anapsychia hadden Hieronymus om uitleg over de menselijke ziel gevraagd. Hierop geeft Hieronymus in brief 126 een reactie. Hieronymus opent de brief met vijf theorieën over de menselijke ziel en verwijst naar zijn *Adversus Rufinum* en naar Augustinus (§1). De volgende paragraaf wijdt Hieronymus aan de aanval van de barbaren op het

¹⁹⁵ Ep. 125.7.2.

¹⁹⁶ PLRE II, 711.

Romeinse rijk (§2). Tenslotte vermeldt hij de bereidheid van Oceanus, die van Rome naar Noord-Afrika was vertrokken, om met hen te discussiëren (§3).¹⁹⁷ In 2.2 heeft Hieronymus een verwijzing naar *Aeneis* IV.42-43 gemaakt:

hoc autem anno, cum tres explicassem libros, subitus impetus barbarorum, de quibus tuus dicit Uergilius: lateque uagantes Barcaeï et sancta scriptura de Ismahel:
(Ep. 126.2.2)

In dit jaar zelfs, waarin ik drie boeken had geschreven, was er een plotselinge aanval van barbaren, van wie jouw Vergilius zegt: ‘overal zijn zwervende Barcini’. En de Heilige Schrift zegt over Ismaël:

hinc deserta siti regio, lateque furentes Barcaeï.

(Aen. IV.42-43)

Hier is een gebied verlaten door droogte, en zijn de overal stormenden Barcini.

In deze passage spreekt Hieronymus over de val van Rome. Vanuit zijn cel in Bethlehem kreeg hij de problemen in het Romeinse Rijk en Rome mee. Door alle ellende kon hij zich er niet toe aanzetten verder te gaan met zijn *Commentaar op Ezechiël*, waarvan hij drie boeken voltooid had. Hieronymus refereert expliciet aan Vergilius (*‘tuus dicit Uergilius’*). Het is mogelijk dat Hieronymus *‘tuus’* aan *‘Uergilius’* heeft toegevoegd, omdat algemeen bekend was dat Marcellinus een geleerd man was.¹⁹⁸ In haar betoog voor Dido’s huwelijk met Aeneas geeft Anna een aantal argumenten. Een argument is dat Dido door een huwelijksverbond een groot rijk kan oprichten. Door dit huwelijk staat ze sterker tegenover naburige vijandige volken. Een van die volken zijn de plunderende Barcini. In zijn brief zegt Hieronymus dat “de Barcini” een uitdrukking zijn geworden voor barbaren, maar deze uitdrukking komt niet voor in andere bronnen. Zowel uit Vergilius’ als Hieronymus’ perspectief is het niet vreemd om, terugdenkend aan de Punische oorlogen, de Barcini als negatief te bestempelen.¹⁹⁹ De barbaren worden hier afstammelingen van Barca genoemd, omdat zij net als de Puniërs Rome grote verliezen bezorgden.

Epistula 127

Naar aanleiding van Marcella’s dood in 410 richtte Hieronymus brief 127 aan Principia. Hij schreef deze brief in 412-413. Principia was een vrouw uit de kring op de Aventijn

¹⁹⁷ Oceanus: cf. pagina 38.

¹⁹⁸ In Orosius’ *Historiae adversum paganos* uit 416-417 wordt Marcellinus *‘vir inprimis prudens et industrius, omniumque bonorum studiorum appetentissimus’* genoemd: PLRE II, 712; cf. Eigler (2006).

¹⁹⁹ Barce was een stad in Noord-Afrika: Gould & Whiteley (1981), 61.

en een trouwe metgezellin van Marcella, die in Principia's aanwezigheid stierf.²⁰⁰ In zijn opening verontschuldigt Hieronymus zich voor de vertraging van de verwachte necrologie (§1). Hieronymus vervolgt zijn brief met de bespreking van Marcella's leven na de dood van haar man en haar goedheid (§2-3). Daarna vertelt Hieronymus over Marcella's interesse in de Schriften en de groep op de Aventijn (§4-8). Vervolgens noemt Hieronymus de kwestie rond het origenisme en Marcella's standpunt (§9-11). Tot slot bespreekt Hieronymus de omstandigheden van Marcella tijdens de val van Rome en haar dood (§12-14). Brief 127 bevat drie verwijzingen naar Vergilius. De eerste twee citaten heeft Hieronymus in 12.3 verwerkt:

***quis cladem illius noctis, quis funera fando explicet aut possit lacrimis aequare
dolorem? urbs antiqua ruit multos dominata per annos plurima perque uias
sparguntur inertia passim corpora perque domos et plurima mortis imago.***

(Ep. 127.12.3)

Wie beschrijft de nederlaag van die nacht, wie de moorden door te spreken of kan met tranen de pijn voldoende bewenen? De oude stad, die gedurende vele jaren zeer veel gebieden overheerst heeft, gaat te gronde en zwakke lichamen worden overal langs wegen en langs huizen verspreid, en het is een zeer groot beeld van de dood.

Hieronymus bespreekt hier de val van Rome. In deze passage heeft Hieronymus de verzen *Aeneis* II.361-365 verwerkt. Hieronymus heeft een paar kleine aanpassingen gemaakt. Hij heeft '*labores*' vervangen door '*dolorem*' en '*sternuntur*' door '*sparguntur*'. Bovendien heeft Hieronymus het laatste versdeel van II.365 ingewisseld voor '*et plurima mortis imago*' uit II.369. In 60.16.3 is II.369 ook verwerkt.²⁰¹ Het gebruik van dit citaat in deze brief is vergelijkbaar met brief 60. Het grote verschil is echter dat Hieronymus de val van Troje en de val van Rome hier op een lijn stelt. Door *Aeneis* II.361-365 toe te voegen maakt Hieronymus de vergelijking nog sterker. Dit citaat drukt de verwoesting van Rome uit, dat net als Troje onverwoestbaar leek.

Paragraaf 13.1 bevat de volgende toespeling op de *Aeneis*:

***– sit mihi fas audita loqui, immo a sanctis uiris uisa narrare, qui interfuere praesentes,
qui te dicunt in periculo quoque ei fuisse sociatam –***

(Ep. 127.13.1)

– Moge het mij toegestaan zijn de dingen die zijn gehoord te vertellen, ja zelfs de dingen die door heilige mannen gezien zijn te vertellen, die erbij aanwezig waren, en die zeggen dat ook jij in het gevaar een deelgenote voor haar bent geweest –

***di, quibus imperium est animarum, umbraeque silentes,
et Chaos, et Phlegethon, loca nocte tacentia late,
sit mihi fas audita loqui;***

²⁰⁰ PLRE II, 904. Kring op de Aventijn: cf. pagina 21.

²⁰¹ Cf. pagina 33.

(Aen. VI.264-266)

Goden, die de macht over zielen hebben, en zwijgende schimmen, en Chaos, en Phlegethon, uitgestrekte plaatsen in de stille nacht, moge het mij toegestaan zijn de dingen die gehoord zijn te vertellen;

In paragraaf 13 bespreekt Hieronymus Marcella's omstandigheden in het omvergeworpen Rome. Hij leidt die bespreking in met een toespeling op *Aeneis* VI.266. Door deze toespeling hier te verwerken plaatst Hieronymus zichzelf in de rol van Vergilius. In *Aeneis* VI.264-267 wendt de schrijver Vergilius zich tot de goden van de onderwereld, zoals hij normaal gesproken de Muzen aanspreekt.²⁰² Met deze verzen leidt Vergilius Aeneas' afdaling in de onderwereld in. Zoals Vergilius de gruwelijkheden uit de onderwereld verhaalt, verhaalt Hieronymus de gruwelijkheden die Marcella zijn overkomen. Hieronymus haalt dit citaat aan om Rome als een Onderwereld op aarde af te beelden. De inname van Rome in de vijfde eeuw was een enorme schok.

Epistula 129

Hieronymus schreef brief 129 aan Claudius Postumus Dardanus, de pretoriaans prefect van Gallië.²⁰³ Dardanus was een geleerde christen, die aan Hieronymus vragen had gesteld over het beloofde land.²⁰⁴ Om zijn vraag te beantwoorden stuurt Hieronymus in 413-414 deze brief. De eerste helft van de brief wijdt Hieronymus aan een uitleg over 'het beloofde land' aan de hand van Bijbelcitaten (§1-4). In de andere helft staan de Joden en hun fouten centraal (§5-8). Brief 129 bevat een toespeling op Vergilius, namelijk dezelfde als brief 126.²⁰⁵

et quorum facit poeta eloquentissimus mentionem: lateque uagantes Barcaeī, a Barca oppido, quod in solitudine situm est, quos nunc corrupto sermone Afri Baricianos uocant.

(Ep. 129.4.3)

En van wie de meest welbespraakte dichter een melding maakt: 'de overal zwervende Barcini,' uit de stad Barca, die gelegen is in een eenzame streek, die de Afrikanen nu met een verkeerd woord 'Bariciani' noemen.

hinc deserta siti regio, lateque furentes Barcaeī.

(Aen. IV.42-43)

²⁰² MacLennan (2003), 108-109.

²⁰³ Rebenich (1992), 190.

²⁰⁴ PLRE II, 346-347; het beloofde land: o.a. Heb. 11:9.

²⁰⁵ Cf. pagina 57.

Hieronymus gebruikt in deze passage dezelfde uitdrukking als in brief 126. Bovendien verwijst Hieronymus ook in deze brief naar Vergilius. Dit keer noemt hij hem ‘*poeta eloquentissimus*’. Er is echter een verschil in het gebruik van hetzelfde citaat. Hij gebruikt hier namelijk de uitdrukking om Noord-Afrika aan te wijzen. In 129.4 legt Hieronymus uit waar de grenzen van het beloofde land lopen. Dit keer zijn niet de plunderende barbaren van belang. Het citaat is hoofdzakelijk gekozen om op literaire wijze te refereren aan Noord-Afrika.

Epistula 130

Brief 130 is gericht aan Demetrias, een jong meisje uit de *gens Anicia*, met wie Hieronymus alleen per brief contact had.²⁰⁶ Hieronymus schreef deze brief in 414 om Demetrias te prijzen voor haar besluit tot kuisheid. Vlak na de val van Rome was Demetrias met haar moeder Juliana en grootmoeder Proba vertrokken naar Noord-Afrika, waar Augustinus haar beïnvloedde.²⁰⁷ Niet alleen Hieronymus had Demetrias een loftuiting gestuurd, maar ook de monnik Pelagius, met wie Hieronymus in een dispuut verwickeld raakte.²⁰⁸ In de opening van de brief staan Juliana’s en Proba’s verzoek om Demetrias te adviseren en haar familie centraal (§1-3). Hieronymus wijdt de volgende paragrafen aan Demetrias’ afwijzing van aardse zaken en de steun van haar moeder en grootmoeder (§4-8). Vervolgens geeft Hieronymus adviezen met betrekking tot de ascetische leefwijze (§9-19). Hieronymus besluit de brief met een samenvatting van zijn adviezen (§20). Brief 130 bevat drie Vergilius’ citaten. Het eerste citaat is in 7.8 verwerkt:

*hic matrum **gremiis abducere pactas**, negotiatoribus et auidissimis mortalium Syris
nobilium puellarum nuptias uendere,*

(Ep. 130.7.8)

Deze man leidt de bruiden weg van de schoot van hun moeders, en verkoopt edele meisjes als bruiden aan Syrische handelaren, de meest hebzuchtigen van de stervelingen.

*quid soceros legere et **gremiis abducere pactas**,
pacem orare manu, praefigere puppibus arma?*

(Aen. X.79-80)

Waarom kiezen zij schoonvaders en leiden zij bruiden weg van de moederschoot, waarom smeken zij vrede met de hand, maken zij wapens vast aan de achterstevens?

Hieronymus vertelt in paragraaf 7 over de aankomst van Demetrias, Juliana en Proba in Noord-Afrika. Daar verbleef Heraclianus, een invloedrijke man, die uit was op

²⁰⁶ PLRE II, 351.

²⁰⁷ Kelly (1975), 312.

²⁰⁸ Steinmann (1961), 270-271.

zelfverrijking en de handel tussen Italië en Afrika stopte.²⁰⁹ Over deze man laat Hieronymus zich zeer negatief uit. Een van deze uitlatingen is de passage met een verwijzing naar *Aeneis* X.79. Hieronymus zegt dat Heraclianus streeft naar rijkdom en niets geeft om de vrouwen die vanuit Rome gevlucht zijn, aankomen in Noord-Afrika. De woorden uit *Aeneis* X.79 zijn van Juno. In de godenvergadering vraagt Venus om de oorlog voor de Trojanen te stoppen. Juno gaat fel tegen haar in en zegt dat niet de Latijnen vijandig richting de Trojanen zijn, maar juist andersom. De Trojanen vallen immers het gebied van de Latijnen binnen, waar zij zich onbehoorlijk gedragen. In vers X.79 wijst Juno op het toekomstige huwelijk van Aeneas en Lavinia, die eerder beloofd was aan Turnus. Zoals Juno Aeneas als een barbaar portretteert, portretteert Hieronymus Heraclianus. Ondanks deze overeenkomst is Heraclianus geen nieuwe Aeneas, aangezien Aeneas de held is van de *Aeneis* en Heraclianus de negatieve rol speelt in deze brief. Bovendien heeft Heraclianus niet op dezelfde wijze een huwelijk voor zichzelf geregeld. Dit citaat is literair spel.

Het tweede citaat is ook in paragraaf 7 verwerkt:

<unum> illud tibi, nata deo, proque omnibus unum praedicam et repetens iterumque iterumque monebo,

(Ep. 130.7.12)

Dat ene, dochter van God, zal ik jou voor alles voorspellen en herhalend zal ik jou keer op keer waarschuwen.

Hieronymus heeft *Aeneis* III.436 ook al geciteerd in brief 52.²¹⁰ Bovendien gebruikt Hieronymus hetzelfde citaat in brieven aan andere geadresseerden die advies van hem nodig hebben over het ascetische leven. Net als in brief 52 geeft hij goede raad aan een jong persoon die zijn leven wil wijden aan Christus. In brief 130 heeft Hieronymus ervoor gekozen ook III.435 erbij te nemen en het geslacht van 'nate' en 'dea' te veranderen. Bovendien gebruikt Hieronymus hier dit citaat om Demetrias aan te sporen zich op de Schriften toe te leggen. Zoals Helenus de wijze ziener van Aeneas is, is Hieronymus de wijze adviseur van Demetrias. Ook in deze brief benadrukt Hieronymus met dit citaat zijn wijsheid en geleerdheid die hij in zijn advies verwerkt.

De laatste toespeling op de *Aeneis* in deze brief staat in 8.1:

haec dicta sint non infausto contra te uaticinio, sed pauidi cautique monitoris officio ea quoque in te, quae tuta sunt, formidantis.

(Ep. 130.8.1)

Laat deze woorden tegen jou niet als een onheilspellende voorspelling zijn, maar deze als een bewijs van een schuchtere en voorzichtige raadgever, die ook in jou vreest voor de dingen die veilig zijn, vreest.

²⁰⁹ PLRE II, 539-540.

²¹⁰ Cf. pagina 26-27.

De toespeling op *Aeneis* IV.298 heeft Hieronymus ook in andere brieven gebruikt.²¹¹ Net als in de andere brieven heeft hij het citaat qua vorm aangepast. Met deze passage sluit Hieronymus zijn waarschuwing voor de duivel af. Hij verwacht niet dat Demetrias als bewuste maagd het verkeerde pad zal kiezen, maar als raadgever is hij bezorgd. Hieronymus laat weten dat hij als spiritueel adviseur Demetrias kan helpen om niet van het pad af te wijken.²¹² De originele context laat hij opnieuw buiten beschouwing. Wederom kiest Hieronymus voor deze verwijzing, omdat hij hiermee zijn vertrouwen in de jonge persoon benadrukt.

Epistula 133

Naar aanleiding van diens vragen over de stoïcijnse *apatheia* schreef Hieronymus brief 133 aan Ctesiphon, van wie niet veel bekend is. Men denkt dat Ctesiphon Pelagius financieel steunde.²¹³ Voor Pelagius kon Hieronymus geen sympathie opbrengen. Hij maakte van brief 133 een verhandeling tegen het pelagianisme. Het pelagianisme was de leer waarin men uitging van een behouden vrije wil na de zondeval, waardoor Gods genade minder krachtig is.²¹⁴ Hieronymus opent de brief met een antwoord op Ctesiphons vraag over *apatheia* (§1-2). Daarna richt Hieronymus zich tot Pelagius en de pelagianen. Hij ontkracht de theorieën van Pelagius en geeft een lijst van andere ketterijen (§3-11). Tenslotte kondigt Hieronymus zijn *Dialogus adversus Pelagianos* aan en raadt Ctesiphon aan niet met pelagianen om te gaan (§12-13). In de beantwoording van Ctesiphons vraag heeft Hieronymus Vergilius aangehaald:

***unde et illud Uergilianum est: hinc metuunt cupiuntque, dolent gaudentque neque
auras dispiciunt clausae tenebris et carcere caeco.***

(Ep. 133.1.4)

Daarom is er ook dit Vergiliaans vers: ‘Vandaar vrezen en verlangen zij, hebben zij verdriet en zijn zij vrolijk en zien zij niet de lucht, wanneer zij zijn opgesloten in de duisternis en in een donkere kerker.’

Hieronymus weerlegt de theorie van *apatheia* aan de hand van andere pagane filosofen. Hij noemt een aantal filosofen die het oneens zijn met de stoïcijnse theorie. Hieronymus wil in het kort de kern van de onjuistheid samenvatten. Dit doet hij door Vergilius aan te halen. Hieronymus vermeldt expliciet dat *Aeneis* VI.733-734 een citaat

²¹¹ Cf. pagina 12, 19, 25, 30.

²¹² Courcelle (1984), 324-325. Dit citaat is ook populair bij andere christelijke schrijvers: id., 325.

²¹³ Kelly (1975), 314.

²¹⁴ Leppin & Tinnefeld & Wermelinger (2006).

van Vergilius is door ‘*illud Uergilianum*’. In het Elysium geeft Anchises Aeneas een filosofische verklaring van de reiniging en wedergeboorte. Met deze verzen maakt Vergilius een verwijzing naar een theorie van Plato, die deze zelf weer toeschrijft aan de volgers van Orpheus.²¹⁵ De inhoud en het gebruik van deze verzen binnen Vergilius sluiten aan bij de paragraaf van Hieronymus’ brief. Hieronymus wil de theorie van een heidense filosoof aanhalen om Ctesiphon de dwaling uit te leggen en kiest daarom voor de Latijnse literaire versie van Vergilius.

Epistula 140

De laatste brief die een verwijzing naar Vergilius’ *Aeneis* bevat is brief 140. Hieronymus schreef brief 140 in 414-415 aan de priester Cyprianus. Van Cyprianus is alleen bekend dat hij Hieronymus in levenden lijve heeft ontmoet en hem om uitleg van psalm 89 heeft gevraagd.²¹⁶ Deze brief is dan ook een reactie op Cyprianus’ verzoek. Hieronymus begint met een korte inleiding (§1) en wijdt de andere paragrafen aan een verklaring van psalm 89 (§2-21). In brief 140 haalt Hieronymus één keer Vergilius’ *Aeneis* aan:

*quod et inlustris poeta testatur dicens: sed fugit interea, fugit inreparabile tempus²¹⁷ et iterum: **Rhaebe, diu, res si qua diu mortalibus ulla est, uiximus.***

(Ep. 140.10.2)

Daarvan getuigt ook de beroemde dichter, wanneer hij zegt: ‘Maar ondertussen vlucht, onherstelbaar vlucht de tijd’ en ook: ‘Rhaebus, lang hebben wij geleefd, als enige zaak langdurig is voor stervelingen.’

In paragraaf 10 bespreekt Hieronymus psalm 89.7.²¹⁸ Met *Aeneis* X.861 en het eerste woord van X.862 wil Hieronymus psalm 89.7 uitleggen. Hieronymus zegt dat Vergilius de boodschap al begreep, namelijk dat het leven kort is. Ook in deze brief meldt Hieronymus dat hij Vergilius citeert. Ditmaal noemt hij hem ‘*inlustris poeta*’. In boek X vecht Aeneas tegen koning Mezentius en zijn zoon Lausus. Op het moment dat Aeneas Mezentius wil neersteken, springt Lausus voor zijn vader en wordt geraakt. Na het overlijden van zijn zoon geven de verzen X.861-862 Mezentius’ woorden tegen zijn paard weer. Hij heeft als oude man zijn jonge zoon overleefd, waardoor hij relatief gezien lang leeft. Hierop doelt Hieronymus ook. Hij zegt dat een mensenleven kort is in vergelijking met de eeuwigheid. Met dit citaat uit Vergilius maakt Hieronymus zijn eigen punt sterker, doordat de Bijbel wordt ondersteund door een klassieke bron.

²¹⁵ MacLennan (2003), 163-164.

²¹⁶ Ep. 140.1.

²¹⁷ Vergilius, *Georgica* III.284

²¹⁸ In de moderne volgorde is het psalm 90.4.

Conclusie

Hieronymus van Stridon toont zich een echte kenner van zijn klassieken. In ongeveer een derde van zijn brieven maakt hij een of meer verwijzingen naar Vergilius' *Aeneis*. In dit onderzoek is Hieronymus' gebruik van epische citaten uit de *Aeneis* van Vergilius nagegaan. Naar aanleiding van dit onderzoek kan men concluderen dat Hieronymus verschillende gebruikswijzen van citeren heeft. Natuurlijk wilde Hieronymus zijn geleerdheid tonen door literaire verwijzingen naar de *Aeneis* te maken, maar in de meeste gevallen waren er sterke overeenkomsten tussen de situaties uit de oorspronkelijke context en de situaties uit de nieuwe context.

Ten eerste benadrukt Hieronymus de meeste keren zijn rol als raadgever. Hij geeft namelijk in de brieven 14, 22, 52, 54, 79, 97, 107, 123, 125, 130 waarschuwingen en aansporingen met behulp van verwijzingen naar de *Aeneis*. Deze vergelijkbare citaten schreef Hieronymus aan om jonge maagden, weduwen, monniken en priesters die de ascese nastreefden, aan te sporen en te vermanen. Hieronymus' positie speelt hier geen rol, omdat hij niet alleen de citaten in brieven aan lager geplaatsten verwerkt heeft, maar ook aan gelijken of zelfs hogergeplaatsten. Hij wil met deze citaten zijn autoriteit op het gebied van wijsheid benadrukken. Ten tweede kiest Hieronymus Vergiliuscitaten om gebieden en volken te beschrijven zoals in de brieven 3, 60, 108, 123, 126 en 129. Hieronymus' gebruik van deze citaten staat los van zijn relatie met de geadresseerden, omdat hij ze niet alleen schreef aan vrienden, maar ook aan kennissen. Ten derde gebruikt Hieronymus verschillende citaten om zijn (broeder)liefde voor iemand uit te drukken. Deze citaten staan in de brieven 7, 30, 39, 50, 54, 130. Ook deze citaten schreef Hieronymus alleen aan voorstanders van het ascetisme. Vijf van de zes citaten om Hieronymus' liefde te tonen zijn hetzelfde.

Naast deze veel voorkomende gebruiken zijn er gebruiken die een aantal keer voorkomen. Ten eerste kiest Hieronymus citaten ter illustratie van beeldspraak. Dit doet Hieronymus in de brieven 1, 2, 49 en 119. Dit gebruik van citaten is niet afhankelijk van een bepaalde groep adressaten. Daarnaast maakt Hieronymus verwijzingen naar de *Aeneis* om de afkomst en grootsheid van personen te verklaren. Dit doet hij in de brieven 49, 66, 77 en 108. Deze brieven zijn gericht aan of gaan over goede vrienden van Hieronymus. In verschillende brieven gebruikt Hieronymus citaten om het aantal te benadrukken. Dit is het geval in de brieven 60, 66, 77 en 123. Viermaal wendt Hieronymus hetzelfde citaat aan. De adressaten van deze brieven waren allemaal personen die een dierbare verloren hadden. Ook haalt Hieronymus passages uit de *Aeneis* aan om de christelijke wijsheid te ondersteunen met heidense wijsheid zoals in de brieven 17, 79, 133 en 140. Hieronymus kiest voor deze citaten in brieven aan lager geplaatsten. Bovendien benadrukt Hieronymus in de brieven 66, 118 en 122 het thema 'de vrouw als aanvoerster'. Deze brieven schreef Hieronymus aan rijke mannen die een aansporing nodig hadden om hun leven aan de ascese te wijden. In de brieven 40, 52, 54 kiest Hieronymus voor de citaten om het uiterlijk te beschrijven.

Er is een aantal citaten die weinig keren voorkomen. In de brieven 14 en 66 toont Hieronymus dat hij een goed mens is. Dit schreef Hieronymus aan goede vrienden. Andere malen citeert Hieronymus passages uit de *Aeneis* als taalkundige voorbeelden zonder op de inhoud van de passages in te gaan. Dit zijn passages uit de brieven 20 en 106. Doordat de inhoud niet belangrijk is, zijn de adressaten ook geen bepalende factor bij deze citaten. Overigens zijn de toespelingen op de *Aeneis* in sommige gevallen literair spel zoals in de brieven 77 en 130. Een aantal citaten sluiten aan bij passages waarin de verwoesting van het Romeinse Rijk en het grootse verleden van Rome centraal staan zoals in de brieven 60 en 127. Ook deze citaten gebruikte Hieronymus in brieven aan vrienden. Hieronymus haalt ook verzen uit Vergilius aan om het verdraaien van woorden aan te tonen. Brief 53 bevat tweemaal dit type gebruik van citaten. In de brieven 102 en 105 verwijst Hieronymus naar een verhaal in de *Aeneis* om zijn eigen superioriteit te benadrukken. De minst voorkomende gebruiken van Vergiliuscitaten zijn de dramatisering in brief 1, de thuissituatie zoals in brief 14, de zelfmoord in brief 58 en de troostende woorden in brief 79.

Het blijkt dus dat Hieronymus niet schroomde om eerder geciteerde passages te herhalen. Hieronymus wendt twaalf citaten meerdere malen aan.²¹⁹ Bovendien is gebleken dat Hieronymus citaten die hij vaker aanhaalt, gebruikt in een vergelijkbare context.

Daarnaast refereert Hieronymus op verschillende manieren expliciet aan Vergilius: '*gentilis poeta*', '*ethnicus poeta*', '*illud Uergilianum*', '*inlustris poeta*', '*Maronem*', '*poeta eloquentissimus*', '*Uergilianum aliquid*' en '*tuus Uergilius*'. De eerste vijf manieren gebruikt Hieronymus bij passages waarin hij de christelijke wijsheid wil ondersteunen. Twee verschillende soorten bronnen vertellen namelijk hetzelfde, waardoor Hieronymus zijn eigen standpunt sterker maakt. '*Uergilianum aliquid*' en '*poeta eloquentissimus*' lijkt Hieronymus willekeurig te hebben toegevoegd. Tenslotte noemt Hieronymus '*tuus Uergilius*' in brief 126 om de geadresseerde direct aan te spreken.

Er is een beperkte ontwikkeling zichtbaar in Hieronymus' keuze voor verschillende citaten. In de periode waarin Hieronymus verbleef in Bethlehem lijkt hij relatief vaak citaten te verwerken met betrekking tot zijn rol als raadgever. Dit is zeker niet vreemd, aangezien Hieronymus in zijn latere brieven nadruk legt op zijn wijsheid en ervaring. Door zijn levenservaring is Hieronymus in staat om jongere mensen in hun keuze bij te staan en te adviseren. Hij heeft zich immers Vergilius' werken eigen gemaakt. Verder is het lastig om te bepalen of er een ontwikkeling heeft plaatsgevonden, omdat Hieronymus in de laatste periode van zijn leven veel meer brieven heeft geschreven dan in de eerste twee periodes.

Dit onderzoek heeft verschillende inzichten met betrekking tot Hieronymus' gebruik van citaten uit Vergilius' *Aeneis* verschaft. Daarbij rijst de vraag op of Hieronymus op dezelfde wijze citaten van andere epische dichters in zijn brieven verwerkt. Hopelijk is dit onderzoek een aansporing om dit onderzoek in de toekomst uit te breiden tot een analyse van Hieronymus' gebruik van klassieke epiek in zijn brieven.

²¹⁹ Cf. pagina 71.

Bibliografie

Primaire literatuur

- Hieronymus (374-420). *Epistulae*. In: *S. Eusebii Hieronymi Epistolae*, ed. Hilberg, I. (1910-1918). CSEL 54-56, Wenen/Leipzig: Vindobonae: Tempsky/Lipsiae: Freytag.
- Hieronymus (374-420). *Epistulae*. In: Saint Jérôme, *Lettres*, texte établi et traduit par Labourt, J. (1949-1963). 8 dln., Parijs: Les Belles Lettres.
- Hieronymus (374-420). *Epistulae*. In: *Brieven / Hieronymus* door Tazelaar, C.M. (2008), 2 dln., Budel: Damon.
- Vergilius (19 v.Chr.). *Aeneis*. In: *Vergil. Bucolics, Aeneid, and Georgics of Vergil* by Greenough, J.B. (1900). Boston: Ginn & Co. Via www.perseus.tufts.edu. Geraadpleegd op 1-4-2015.
- Vergilius (19 v.Chr.). *Aeneis*. Via www.thelatinlibrary.com. Geraadpleegd op 1-4-2015.
- Vergilius (19 v.Chr.). *Aeneis*. In: *Virgil: The Aeneid*. West, D. (ed.) (2003). Herziene editie. London: Penguin Books.
- Vergilius (19 v.Chr.). (1e eeuw v.Chr.). *Aeneis*. In: *Vergilius' Aeneis*. Schwartz, M.A. (2008). (Tiende druk) Amsterdam: Athenaeum – Polak & Van Genneep.

Woordenboeken

- Blaise, A. (1954). *Dictionnaire Latin-Français des Auteurs Chrétiens*. In: *Database of Latin Dictionaries Online* (2000). Turnhout: Brepols. Geraadpleegd op 15-6-2015.
- Pinkster, H. (2003). *Woordenboek Latijn/Nederlands*. Tweede herziene druk. Amsterdam: Amsterdam University Press.

Secundaire literatuur

- Adkin, N. (2003). *Jerome on virginity: a commentary on the "Libellus de virginitate servanda" (Letter 22)*. Cambridge: Francis Cairns.
- Baltes, Matthias; Lakmann, Marie-Luise; Marksches, Christoph. "Origenes." *Brill's New Pauly*. Antiquity volumes edited by Hubert Cancik and Helmuth Schneider. Brill Online, 2006. Geraadpleegd op 16-6-2015.
- Baraz, Y. (2009). *Euripides' Corinthian Princess in the Aeneid*. In: *Classical Philology*, 104, No. 3, 317-330.
- Bloomer, W.M. (2011). *The school of Rome: Latin studies and the origins of liberal education*. Berkeley, CA: University of California Press.
- Brown, P. (1971). *The World of late antiquity, AD 150-750*. London: Thames and Hudson.

- Cain, A. (2009). *The Letters of Jerome: Asceticism, Biblical Exegesis, and the Construction of Christian Authority in Late Antiquity*. New York: Oxford University Press.
- Cameron, A. (1993). *The later Roman Empire, AD 284-430*. London: Fontana Press.
- Cameron, A.D.E. (2011). *The last pagans of Rome*. New York: Oxford University Press.
- Courcelle, P. (1984). *Lecteurs païens et lecteurs chrétiens de l'Énéide*. Paris: Gauthier-Villars: diffusion de Boccard.
- Dassmann, E. (ed.) (1991). *Reallexikon für Antike und Christentum: Sachwörterbuch zur Auseinandersetzung des Christentums mit der antiken Welt*. Stuttgart: Anton Hiersemann. Vol. 15: Hibernia – Hoffnung, 117-136.
- Doering, L. (2012). *Ancient Jewish letters and the beginnings of Christian epistolography*. Tübingen: Mohr Siebeck.
- Eigler, Ulrich (Zürich). "Orosius." *Brill's New Pauly*. Antiquity volumes edited by: Hubert Cancik and Helmuth Schneider. Brill Online, 2006. Geraadpleegd op 16-6-2015.
- Ellingham, C.J. (1947). *Virgil's Pilgrim's Progress*. In: *Greece & Rome*, Vol. 16, No. 47, 67-75.
- Fürst, A. (1999). *Augustins Briefwechsel mit Hieronymus*. Münster: Aschendorff.
- Gould, H.E. & Whiteley, J.L. (1979, origineel 1953). *Vergil / Aeneid VIII*. London: Bristol Classic Press.
- Gould, H.E. & Whiteley, J.L. (1981). *Vergil / Aeneid IV*. London: Bristol Classic Press.
- Gould, H.E. & Whiteley, J.L. (1999, origineel 1946). *Vergil / Aeneid I*. London: Bristol Classic Press.
- Hagendahl, H. (1974). *Jerome and the Latin Classics*. In: *Vigiliae Christianae*, 28, No. 3, 216-227.
- Jerke, T. & Dallman, V. (eds.) (2009). *Brill's New Pauly: Dictionary of Greek and Latin Authors and Texts*. Leiden: Koninklijke Brill NV, 306-310.
- Jones, A.H.M. & Martindale, J.R. & Morris, J. (1971). *The prosopography of the later Roman Empire*. Vol. I: A.D. 260-395. Cambridge: University Press.
- Jordan, R.H. (1999, origineel 1990). *Aeneid X / Virgil*. Bristol: Bristol Classical Press.
- Kelly, J.N.D. (1975). *Jerome: His Life, Writings, and Controversies*. London: Duckworth.
- Laes, C. & Strubbe, J. (2006). *Kleine Romeinen: jonge kinderen in het antieke Rome*. Amsterdam: Amsterdam University Press Salomé.

- Leppin, Hartmut; Tinnefeld, Franz; Wermelinger, Otto. "Pelagius." Brill's New Pauly. Antiquity volumes edited by Hubert Cancik and , Helmuth Schneider. Brill Online, 2006. Geraadpleegd op 16-6-2015.
- MacLennan, K. (2003). *Virgil: Aeneid VI*. Bristol: Bristol Classical Press.
- Martindale, J.R. (1980). *The prosopography of the later Roman Empire*. Vol. II: A.D. 395-527. Cambridge: University Press.
- Pease, A.S. (1919). *The Attitude of Jerome towards Pagan Literature*. In: *Transactions and Proceedings of the American Philological Association*, 50, 150-167.
- Rebenich, S. (1992). *Hieronymus und sein Kreis: prosopographische und sozialgeschichtliche Untersuchungen*. Stuttgart: Steiner.
- Rebenich, S. (2002). *Jerome*. New York: Routledge.
- Rees, R. (ed.) (2004). *Romane memento: Vergil in the fourth century*. London: Duckworth.
- Rüpke, J. & Glock, A. (2005). *Fasti sacerdotum* Teil 2: Biographien. Wiesbaden: Steiner.
- Steinmann, J. (1961). *Sint Hieronymus*. Vertaald door Kolver, K. van. Overijse; Deurne: Uitgeverij Sint Willibrordus.
- Trout, D.E. (1999). *Paulinus of Nola: life, letters and poems*. Berkeley, CA.: University of California Press.
- Williams, R.D. (1981, origineel 1962). *Virgil: Aeneid III*. Bristol: Bristol Classical Press.

Afbeelding

- Afbeelding titelpagina: "Schrijvende Sint Hiëronymus (1606) – Caravaggio" via www.artsalanholland.nl, 16-6-2015.

Bijlagen

Tabel 1: Citaten uit Vergilius' *Aeneis*

Periode brief	Brief (nummer + §)	Adressaat	Citaat (boek + vers)
I. 374-382	1.2.1	Innocentius	III.192-193 + III.195/V.11
	1.10.2		XII.611
	2.1.4	Theodosius e.a.	III.193
	2.1.4		V.9
	3.3.1	Rufinus	III.194
	3.3.1		V.9
	7.4.1	Chromatius, Iovinus en Eusebius	IV.298
	14.3.2	Heliodorus	IV.366-367
	14.3.3		XII.59
	14.4.2		VII.337-338
	17.2.1	Marcus	I.539-541
II. 382-385	20.5.2	Damasus	I.37
	22.6.6	Eustochium	VIII.389-390
	30.14.1	Paula	IV.298
	39.8.1	Paula	IV.336
	40.2.1	Marcella	VI.497
III. 385-420	49.12.3	Pammachius	XI.374-375
	49.20.2		V.217
	50.1.1	Domnio	IV.298
	52.1.2	Nepotianus	VII.417
	52.5.3		III. 436
	53.7.3	Paulinus van Nola	I.664
	53.7.3		II.650
	54.5.1	Furia	IV.32-33
	54.13.5		IV.298
	54.14.2		VII.417
	58.1.3	Paulinus van Nola	XII.603
	60.4.1	Heliodorus	VIII.723
	60.16.3		II.368-369
	60.16.5		VI.625-627
	66.1.2	Pammachius	IV.366-367

III. 385-420	66.3.3		I.364
	66.5.2		VI.625-627
	66.11.1		VII.113 + 115
	77.2.3	Oceanus	VI.846
	77.6.4		VI.625-627
	77.11.2		XI.139
	77.11.2		VIII.287-288
	79.6.2	Salvina	III.490
	79.7.8		IV.28-29
	97.1.3	Pammachius en Marcella	III.426-428
	102.2.2	Augustinus	V.362-484
	105.3.2	Augustinus	V.396
	106.57.1	Sunnia en Fretela	III.29-30
	106.57.1		II.755
	106.57.1		III.658
	107.13.3	Laeta	VIII.517
	108.4.1	Eustochium	I.288
	108.7.2		I.173
	108.7.2		III.126-127
	118.7.4	Julianus	I.364
	119.11.4	Minervius en Alexander	X.142
	122.4.3	Rusticus	I.364
	123.7.2	Geruchia	IV.20-29
	123.7.2		IV.36
	123.13.1		IV.32-34
	123.13.1		IV.548-552
	123.15.3		VIII.727
	123.16.4		VI.625-627
	125.7.2	Rusticus	IV.67
	125.7.2		IV.4
	126.2.2	Marcellinus en Anapsychia	IV.42-43
	127.12.3	Principia	II.361-365 + 369
	127.13.1		VI.266
	129.4.3	Dardanus	IV.42-43
	130.7.8	Demetrias	III.435-436
	130.7.12		X.79

III. 385-420	130.8.1		IV.298
	133.1.4	Ctesiphon	VI.733-734
	140.10.2	Cyprianus	X.861-862

Tabel 2: Citaten uit Vergilius' *Aeneis* (vaker voorkomend dan eenmaal)²²⁰

Brief (nummer + paragraaf)	Frequentie	Citaat (boek + vers)
1.2.1; 2.1.4	2	III.193
2.1.4; 3.3.1	2	V.9
7.4.1; 30.14.1; 50.1.1; 54.13.5; 130.8	5	IV.298
14.3.2; 66.1.2	2	IV.366-367
52.1.2; 54.14.2	2	VII.417
52.5.3; 130.7.12	2	III.435-436
54.5.1; 123.13.1	2	IV.32-33
60.16.3; 127.12.3	2	II.368-369
60.16.5; 66.5.2; 77.6.4; 123.16.4	4	VI.625-627
66.3.3; 118.7.4; 122.4.3	3	I.364
79.7.8; 123.7.2	2	IV.28-29
126.2.2; 129.4.3	2	IV.42-43

²²⁰ Tabel 1 en 2 zijn gebaseerd op Tazelaar (2008), CSEL 54-56 (1910-1918) en Courcelle (1984).